

GEOGRAFIA LINGVISTICĂ

1. Geografie și lingvistică

1.1. În terminologia tehnică a lingvisticii contemporane, expresia «geografie lingvistică» desemnează în mod exclusiv o metodă dialectologică și comparată care a cunoscut o extraordinară dezvoltare în secolul nostru, mai ales în domeniul romanic, și care presupune înregistrarea pe hărți speciale a unui număr relativ mare de forme lingvistice (fonetice, lexicale sau gramaticale) culese prin anchetă directă și unitară într-o rețea de puncte a unui teritoriu dat, sau care, cel puțin, ține seama de distribuția formelor în spațiul geografic corespunzător limbii, limbilor, dialectelor sau graiurilor studiate¹.

Acest studiu are intenția să aducă informații, pe scurt, cu privire la o astfel de metodă, la bazele și semnificațiile sale practice și teoretice.

Constatările geografiei lingvistice în acest sens, deși obținute pe un teren în fond lingvistic, au o strânsă legătură cu geografia ca atare și nu mai pot să nu intereseze această disciplină — în măsura în care ea consideră pământul ca «habitat» al omului și, totodată, ca făcând parte din obiectul său toate acele realizări umane care să aibă difuzare în spațiu —, nu numai prin utilizarea obișnuită a instrumentului cartografic, ci și pentru că descoperă un aspect esențial al relațiilor dintre viața socială și culturală a omului și mediul său natural. Cu toate acestea, trebuie arătat, deși în treacăt, că aceeași expresie se poate înțelege în diferite sensuri non-tehnice, potrivit cu conceptul care se regăsește în geografie și în lingvistică, în funcție de accentul principal pus pe substantivul «geografie» sau pe adjectivul «lingvistică», și potrivit cu relațiile pe care vrem să le distingem între mediul de viață și limbaj.

1.2. Relațiile pe care le reliefează geografia lingvistică, în sensul pe care l-am numit «tehnic», nu sînt înțelese ca relații directe între mediul natural (geografic) și limbaj, ci ca relații între mediul geografic și difuzarea și distribuția spațială a formelor lingvistice. Ele nu sînt concepute ca relații determinate în sine, ci ca relații condiționate politic, social și cultural: se referă mai curînd la geografia umană și politică, decît la cea fizică. Astfel, «centrele de iradiere» despre care vorbește ea nu sînt centrele geometrice ale

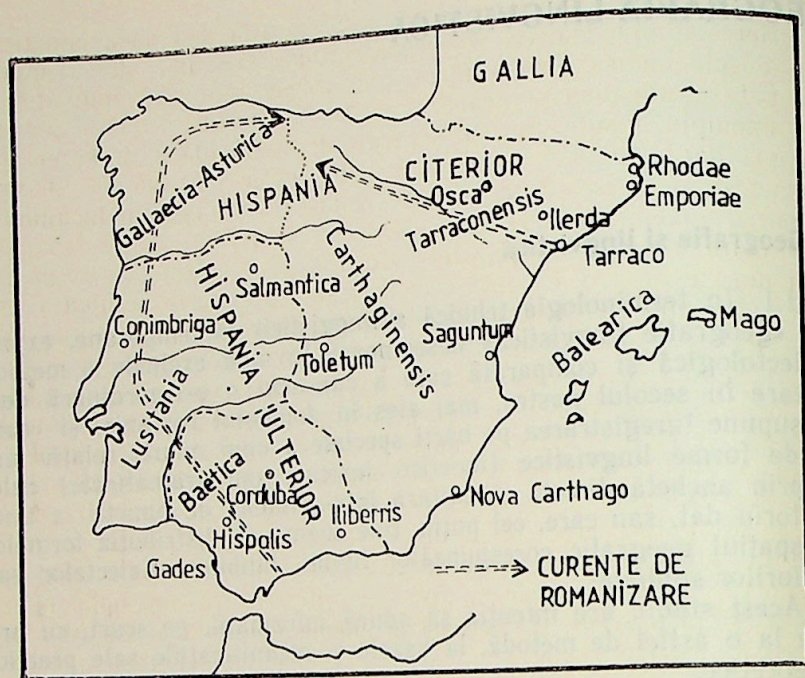

Fig. 1 Hispania romană (după W. Entwistle și H. Meier)

teritoriilor studiate, ci centrele politice, administrative, culturale și religioase, centrele comerciale și de comunicații (de exemplu, marile orașe, capitale de state, de provincii sau de departamente; orașe industriale, centre de producție și consum, localități târguri sau noduri de comunicație importante, locuri de cult, orașe universitare etc.), adică, chiar a cele care sînt considerate drept centre «propriu-zis geografice»².

În acest sens un «centru» poate ocupa o poziție excentrică într-un teritoriu, după cum este cazul orașelor Montevideo și Buenos Aires, în Uruguay și Argentina. Iar ceea ce este caracteristic localităților este aplicabil, de asemenea, regiunilor «centrale» din punct de vedere lingvistic: în Hispania Romană, existau zone de iradiere lingvistică precum Tarraconensis și Baetica, ambele «marginale» în Peninsula Iberică (fig. 1). Tot așa, obstacolele «naturale» — râuri, munți, mări — nu au întotdeauna și în mod necesar același statut din punctul de vedere al geografiei lingvistice, după cum nu reprezintă așa ceva din punctul de vedere al geografiei politice: din contra, anumite râuri mari (ca Rinul, Dunărea, Río de la Plata) servesc adeseori mai curînd ca punți de comunicație decît ca hotare; dar ele pot reprezenta și obstacole pentru expansiunea

lingvistică dacă împiedică efectiv comunicația sau dacă constituie frontiere administrative, politico-economice sau, în alte timpuri, limite ecleziastice. Prin urmare, nici zonele «izolate» lingvistic nu coincid întotdeauna și neapărat cu zonele izolate în mod natural (de exemplu, insule, sau văi separate de munți înalți, de acces anevoios), dacă nu sînt, totodată, izolate politic și economic. Tocmai din acest motiv se poate vorbi de izolarea unor regiuni în anumite epoci, de exemplu, a Toscanei în Italia și a Florenței în Toscana, în secolul al IX-lea și al X-lea³. Cu alte cuvinte, este vorba nu numai despre geografie politică, ci și despre geografie politică a unei epoci determinate: despre condiții geografico-istorice care facilitează sau îngreuiază interpenetrația lingvistică.

La relații foarte diferite — anume la o acțiune directă a mediului fizic asupra vorbirii — s-au gîndit unii cercetători ca H. Meyer-Benfert și H. Collitz, care au încercat să explice prin mediul de viață al locuitorilor (cîmpie sau munte) și prin influența climei asupra fiziologiei articulației fenomene lingvistice ca întîia mutație consonantică produsă în limbile germanice și cea de a doua schimbare de același tip, ce caracterizează dialectele germane «de sus». Astfel de încercări au fost viu criticate, în special de E. Sapir și O. Jespersen⁴, iar aceeași problemă generală a relațiilor dintre mediul fizic și limbaj — care, ar fi mai curînd una de «ecologie» lingvistică, decît de «geografie» — este considerată în prezent ca inexistentă sau ca o falsă problemă. Dar aceasta nu înseamnă că problema ar fi fost realmente depășită sau rezolvată în sens negativ, căci, într-adevăr, recent ea a fost pusă din nou⁵. În realitate, este vorba despre o problemă care nu se poate rezolva sau nega în domeniul propriu-zis al lingvisticii, nici cu mijloace exclusiv lingvistice; de aceea exemplele particulare, de tipul celor ale lui Collitz — ori altele similare sau contrare — nu pot servi în nici un sens. Limbajul prezintă efectiv un aspect fizico-fiziologic și aparține vieții biologice a omului. Prin urmare, eventualele influențe ale mediului fizic nu pot fi excluse a priori. Dar lingvistica studiază limbajul în anumite condiții determinate, și nu condiționarea acestor condiții. Astfel, ea poate studia influența marilor orașe asupra istoriei limbilor, dar nu este sarcina ei de a cerceta cum se formează marile orașe. În același mod, lingvistica poate studia condiționarea fiziologică a limbajului, dar nu poate cerceta influența climei sau a altor factori asupra fiziologiei: problema unei «ecologii a articulației» este, din punct de vedere lingvistic, o problemă prealabilă pe care trebuie să și-o pună și s-o rezolve biologia.

Într-o situație asemănătoare se află și o altă problemă care, de asemenea, este în legătură cu geografie și care este aceea a even-

tualelor influențe ale mediului fizic asupra cosmoviziunii care se reflectă în limbaj. Empiric, este evident că unui anumit univers al experienței îi corespunde un anumit univers lingvistic. Așa, de exemplu, fondul lexical al unui sat de câmpie nu este același ca al unui sat de munte. Iar lingvistica — care se ocupă de situații lingvistice date în condiții istorice date (între care trebuie inclusă de asemenea așa-zisa «mentalitate») — poate confirma și explica acest lucru din punct de vedere istoric, și, într-un plan mai general, poate chiar să deducă faptul că diferitele universuri lingvistice reflectă diferite mentalități. Dar problema relațiilor dintre mentalitate și mediul fizic nu se poate nici rezolva, nici nega în domeniul propriu-zis al lingvisticii: este o problemă pe care trebuie să și-o pună și s-o rezolve etnopsihologia și antropologia. În ultimă analiză, nu lingvistica este aceea care trebuie să recurgă la mentalitate sau să caute să o explice, ci, din contra, științele care se ocupă de mentalitate sînt acelea care trebuie să apeleze, la rîndul lor, la date lingvistice. Între geografie, care descrie mediul, și lingvistică, ce studiază limbajul, se interpun aici, în mod necesar, alte științe.

1.3. În alt sens non-tehnic, geografia lingvistică poate fi înțeleasă pur și simplu ca parte a geografiei, mai precis, ca o «geografie a limbilor» (actuale, istorice sau preistorice)⁶. Într-adevăr, limbile, adică entitățile în care limbajul uman se realizează istoric, sau, mai bine zis, comunitățile lingvistice care realizează concrete în vorbirea lor entitățile ideale numite «limbi», se prezintă cu suprafețe și limite în spațiul terestru și, prin urmare, pot fi înregistrate pe hărți și pot constitui obiectul geografiei: studiul repartiției «limbilor» (comunităților lingvistice) pe pămînt și al frontierelor între ele revine geografiei politice. Trebuie amintit, afară de aceasta, că «limba» este, de regulă, una din principalele componente ale altor entități care constituie obiectul geografiei umane și politice, ca «civilizația» sau «cultura», «națiunea», «statul»: este știut că, adeseori, se caută a face să coincidă cu granițele lingvistice frontierele dintre state (ca, de exemplu, în cazul diferitelor state ce au apărut pe ruinele Imperiului Austro-Ungar; în cazul faimoasei linii Wilson-Curzon, trasată pentru a rezolva conflicte ale minorităților etno-lingvistice dintre state europene; în cel al diferitelor republici federale sau autonome care au făcut parte din Uniunea Sovietică etc.).

Conceptului de geografie lingvistică îi corespund hărțile lingvistice care alcătuiesc atlasele geografice comune și cele istorice, precum și mare parte din indicațiile și din hărțile pe care le conțin lucrările cu privire la limbile lumii, sau alte lucrări care înre-

gistrează repartiția «limbilor» în anumite teritorii⁷. Munca corespunzătoare, deși realizată în general de către lingviști, aparține de drept geografiei (și istoriei), iar, în cadrul lingvisticii, reprezintă, mai curînd, o muncă preliminară de informație «externă».

2. «Geografia lingvistică» în calitate de metodă glotologică

2.1. În schimb, geografia lingvistică, în sensul tehnic, este o geografie «internă» a limbilor: ea nu se ocupă de granițele dintre «limbi» (comunități lingvistice), ci de extensia și repartiția spațială a fenomenelor lingvistice particulare (foneme, cuvinte, construcții), în interiorul uneia sau al mai multor «limbi», și de limitele dintre ariile ocupate de astfel de fenomene, care numai în cazuri

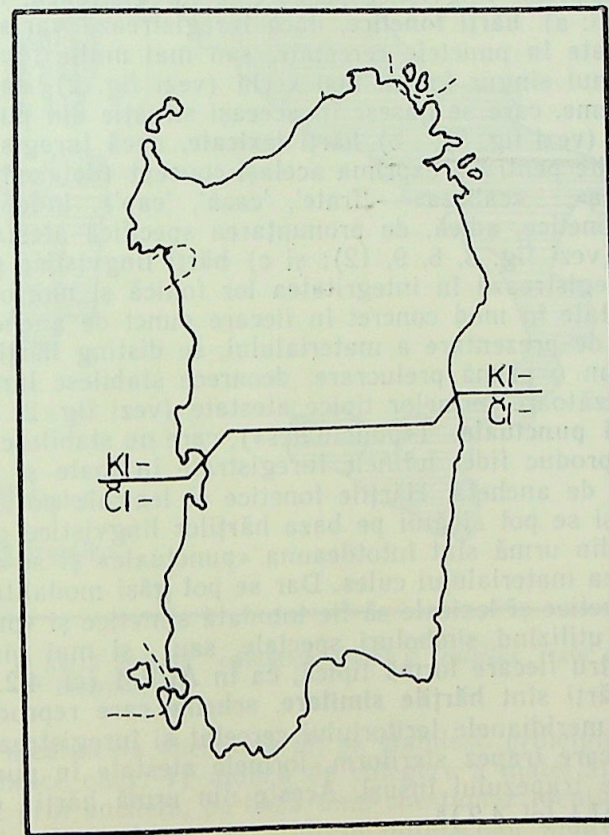

Fig. 2 Reflexele lat. *ki* în Sardinia (după o hartă a lui U. Pellis reproducă de G. Vidossi)

speciale pot coincide cu limitele limbii, sau ale limbilor cercetate. Așadar, **atlasurile lingvistice** se mai deosebesc de atlasurile geografice obișnuite prin aceea că nu cuprind hărți ale diverselor teritorii, ci o serie de hărți ale aceluiași teritoriu, și anume o hartă pentru fiecare noțiune sau pentru fiecare fonem (sau serie de foneme), a căror expresie sau a căror realizare concretă sînt verificate de către cercetător într-o rețea de puncte (localități) prestabilite. **Harta de bază**, care nu conține decît unele elemente indispensabile sau utile (limitele teritoriului în care s-a realizat ancheta și, eventual, altele limite, administrative sau politice; situarea punctelor de anchetă; uneori, anumite orașe importante, râurile principale, paralelele și meridianele etc.), rămîne întotdeauna aceeași: ceea ce se schimbă este materialul lingvistic înregistrat. Cu alte cuvinte, **atlasurile lingvistice sînt colecții cartografice de material lingvistic.**

Potrivit faptelor lingvistice pe care le înregistrează, hărțile lingvistice pot fi: a) **hărți fonetice**, dacă înregistrează variantele unui fonem atestate în punctele cercetate, sau mai multe foneme care corespund unui singur fonem mai vechi (vezi fig. 2), sau anumite serii de foneme, care se găsesc în aceeași situație din punct de vedere istoric (vezi fig. 5); b) **hărți lexicale**, dacă înregistrează cuvintele folosite pentru a exprima același concept (de exemplu, «hermano»; «casa», «cabeza» — 'frate', 'casă', 'cap'), independent de variantele fonetice, adică, de pronunțarea specifică atestată în fiecare punct (vezi fig. 3, 6, 9, 12); și c) **hărți lingvistice propriu-zise**, dacă înregistrează în integritatea lor fonetică și morfologică expresiile atestate în mod concret în fiecare punct de anchetă. Potrivit modului de prezentare a materialului, se disting **hărți sintetice**, care presupun o primă prelucrare, deoarece stabilesc limitele ariilor corespunzătoare formelor tipice atestate (vezi fig. 2, 3, 5, 6, 9, 12), și **hărți punctuale** («punctuale»), care nu stabilesc astfel de limite, ci reproduc fidel formele înregistrate în toate și în fiecare din punctele de anchetă. Hărțile fonetice și lexicale pot fi de cele două tipuri și se pot alcătui pe baza hărților lingvistice propriu-zise; acestea din urmă sînt întotdeauna «punctuale» și se realizează direct pe baza materialului cules. Dar se pot găsi modalități pentru ca hărțile fonetice și lexicale să fie totodată sintetice și «punctuale», de exemplu, utilizînd simboluri speciale, sau, și mai bine, culori distincte pentru fiecare formă tipică, ca în ALRM (cf. 4.2.). Un tip special de hărți sînt **hărțile similare**, scheme care reproduc doar paralelele și meridianele teritoriului cercetat și înregistrează în coloană, în fiecare trapez sferiform, formele atestate în punctele corespunzătoare trapezului însuși. Aceste din urmă hărți constituie o inovație a ALI (cf. 4.2.)⁸.

Geografia lingvistică cuprinde, așadar, trei etape principale (afară de etapa pregătitoare, în care se selectează punctele de an-

Fig. 3 O hartă lexicală «sintetică: *frater* și *fratellus* 'frate' în Italia (după V. Bertoldi)

chetă, se alcătuieste chestionarul, se stabilesc principiile metodologice și tehnice etc.): 1) munca de culegere a materialului, care se realizează prin anchetă, pe baza unui chestionar identic pentru toate punctele alese, dar și cu ajutorul mijloacelor indirecte, ca fotografii, desene, ilustrații, sau prezentarea obiectelor înseși ale căror denumiri dialectale se vor obține de la informatori; 2) înregis-

trarea materialului cules pe hărți care constituie atlasele lingvistice; și 3) studierea și interpretarea materialului oferit de hărți. Uneori, însă, se folosește aceeași expresie pentru a desemna doar această ultimă etapă, cele anterioare considerându-se ca pregătire a instrumentului de cercetare.

Tehnica acestei geografii lingvistice este de caracter geografic (de vreme ce este vorba despre atestarea faptelor în spațiu), și de același caracter sînt instrumentele pe care ea le realizează și le oferă pentru cercetări ulterioare (atlasele lingvistice). Dar bazele și obiectivele sale sînt evident glotologice. De aceea, unii consideră ca neadecvată denumirea deja consacrată prin uz și ar prefera s-o numească «lingvistică geografică»⁹. Cu toate acestea, e de remarcă că astfel de concluzii depășesc domeniul strict lingvistic, deoarece relevă aspecte caracteristice ale vieții omului pe pămînt și, prin urmare, pot clarifica de asemenea probleme pur geografice.

2.2. Hărțile lingvistice, în afară de faptul că permit observații de caracter general asupra funcționării limbajului ca mijloc de interacțiune socială (cf. 6.2.—3.), dezvăluie legătura dintre istoria lingvistică și factorii geografici sau geopolitici: oferă dovezi că inovațiile în «limbi» pornesc de la anumite centre, iar răspîndirea lor se oprește la anumite granițe constituite din riuri, munți, frontiere politice, administrative sau ecleziastice (cf. 1.2); zonele «izolate» și «laterale», depărtate de centrele de inovație, conservă, de obicei, forme de limbă mai vechi. Cu alte cuvinte, în distribuția spațială a faptelor lingvistice se reflectă într-un anumit fel cronologia lor relativă. O astfel de constatare permite încercarea de a face deducții și în sens invers: stabilirea de raporturi cronologice între faptele lingvistice, plecînd de la răspîndirea lor spațială. Această orientare, transformată în doctrină cu metodologie proprie, și care constituie o aplicare particulară a geografiei lingvistice la studiul istoriei limbilor, a fost numită **neolingvistică** (Bartoli), **geolingvistică** (Pisani) și, în sfîrșit, **lingvistică spațială** (Bartoli). Mai cu seamă dacă se aplică în domeniul dialectologiei și al gramaticii comparate, ea face abstracție, în mod normal, de hărți și se mulțumește cu cunoașterea indirectă sau documentară a distribuției spațiale a fenomenelor studiate, distribuție care — pentru o mai mare claritate — poate să fie reprezentată eventual prin simple scheme (cf. 7.2.).

3. Geografia lingvistică înainte de Gilliéron

3.1. Ca fondator al geografiei lingvistice este considerat, pe bună dreptate, cercetătorul elvețian Jules Gilliéron, profesor de dialectologie la Paris și autor al *Atlasului lingvistic al Franței* (ALF) (cf. 4.1.).

Dar metoda a avut precursori, atît în domeniul teoretic, cît și în aspectul ei practic, în reprezentarea cartografică a materialului lingvistic. Deja Leibniz — care din atîtea considerente merită un loc important în istoria lingvisticii — se gîndise la realizarea de hărți lingvistico-etnografice¹⁰. Apoi, idei care anticipau metoda geografică au fost exprimate de către cercetătorii cu vederi opuse orientării «neogramatice», care a dominat lingvistica ultimelor decenii ale secolului trecut. Încă în 1872, Johannes Schmidt, pentru a explica relațiile de înrudire dintre limbile indoeuropene, a opus tezei «arborelui genealogic» a lui August Schleicher, așa-zisa «teorie a valurilor» (**Wellentheorie**)¹¹, potrivit căreia inovațiile lingvistice se propagă din cîteva centre, ca undele într-un lac în care s-au aruncat niște pietre, iar individualitatea limbilor «înrudite» se definește prin ciocnirea diferitelor inovații (vezi fig. 4). O teză similară susținuse cu patru ani înainte Hugo Schuchardt, cu privire la domeniul romanic¹², pe care, de altfel, a avansat-o din nou într-o faimoasă prelegere universitară ținută în 1870, dar publicată abia în 1900¹³. Prin aceasta se contesta în mod hotărît ideea schimbărilor generale și simultane în ansamblul limbii și se afirma că ori-

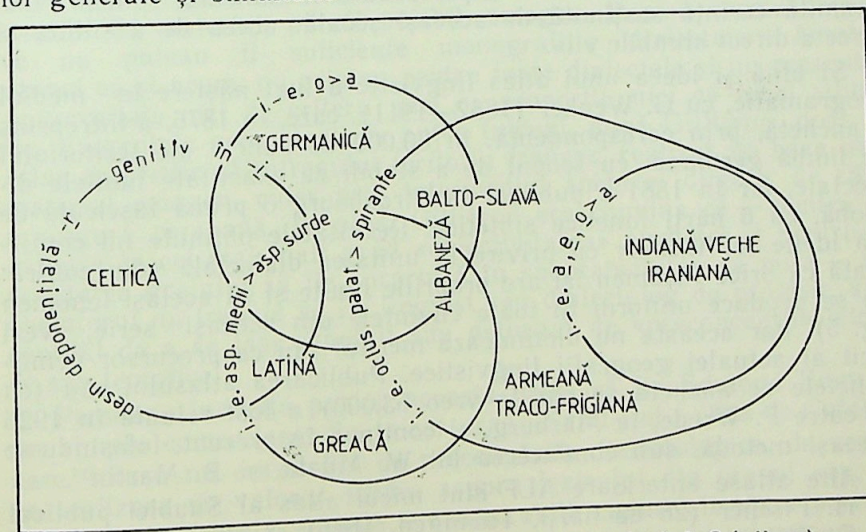

Fig. 4 Diagramă explicativă a «teoriei valurilor» (după J. Schrijnen)

ginea inovațiilor trebuie căutată în activitatea lingvistică concretă a indivizilor vorbitori, deoarece, în ultimă analiză, punctul de plecare al oricărei inovații trebuie să fie un vorbitor real care, din rațiuni multiple, modifică întrucîtva «limba» anterioară vorbirii sale.

3.2. Pe de altă parte, un impuls în aceeași direcție a pornit din studiul direct al faptelor lingvistice, adică, de pe terenul dialectologiei, la a cărei înnoire au contribuit în principal, în domeniul romanic, G. I. Ascoli — un cercetător care numai în parte poate fi considerat ca «anti-neogramatic» — cu ale sale *Saggi ladini* (1873), iar, în domeniul germanic, J. Winteler (*Die Kerenzer Mundart des Kantons Glarus*, 1876), și Ph. Wegener (*Ueber deutsche Dialektforschung*, 1880). Deosebit de fructuoasă s-a dovedit, de asemenea, discuția cu privire la limitele dialectale, dintre Ascoli însuși, G. Paris și P. Meyer. În acest domeniu, pe bună dreptate, abatele P. Rousselot a arătat, în lucrarea sa *Modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefrouin (Charente)*, Paris, 1891, că unitate lingvistică absolută nu există nici chiar în sînul aceleiași familii. O altă lucrare similară (*L'unité phonétique dans le patois d'une commune*) a publicat lingvistul elvețian L. Gauchat în 1905, cînd ALF tocmai era sub tipar.

3.3. Cu toate acestea, e de menționat că, deși concluziile dialectologiei contrazic anumite postulate ale școlii neogramaticilor, studiile dialectologice ca atare, departe de a fi contrare, coincid cu o anumită cerință susținută de aceeași școală: aceea de a studia și cerceta direct «limbile vii».

Și pînă și ideea unui atlas lingvistic a luat naștere în mediul neogramatic, cu G. Wenker (1852—1911), care, în 1876, a întreprins o anchetă, prin corespondență, în 30.000 de puncte ale teritoriului de limbă germană, cu scopul de a stabili cu exactitate limitele dialectale, iar în 1881 a publicat la Strasbourg o primă fasciculă de probă, cu 6 hărți fonetice sintetice. Rezultatele obținute nu confirmă ideile lui Wenker cu privire la unitatea dialectală (din contră: arată că orice fenomen își are propriile limite și că același fenomen nu se produce uniform în toate cuvintele din aceeași serie; vezi fig. 5), dar aceasta nu diminuează meritul său ca precursor nemijlocit al actualei geografii lingvistice. Publicarea atlasului său (cu punctele de anchetă sporite la vreo 53.000) a fost reluată în 1926 de către F. Wrede, la Marburg, și continuă în prezent, folosindu-se aceeași metodă, sub conducerea lui W. Mitzka și B. Martin¹⁴.

Alte atlase anterioare ALF sînt micul atlas al Suabiei publicat de H. Fischer (28 de hărți, Tübingen, 1895) și atlasul român al lui G. Weigand (*Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprach-*

gebietes, Leipzig, 1898—1909). Acesta din urmă conține 67 de hărți fonetice, dintre care 16 sintetice, corespunzătoare unui număr de 130 de cuvinte cercetate pe bază de anchete efectuate de Weigand însuși (1895—1901 și 1907) și, în parte (47 din cele 752 de puncte cercetate), de către trei colaboratori.

4. «Atlas linguistique de la France» și dezvoltarea cartografiei lingvistice pînă în prezent

4.1. Cînd Jules Gilliéron (1854—1925) și-a început cursul de dialectologie la «École pratique des Hautes Études» (1883), deja realizase remarcabile cercetări dialectologice și publicase chiar un *Petit Atlas phonétique du Valais roman* (30 de hărți, Paris, 1880). Dar numai cariera didactică și cercetările efectuate l-au făcut să conceapă proiectul *Atlasului lingvistic al Franței*, care avea să inaugureze o nouă etapă în istoria lingvisticii, constituind modelul unei întregi serii de lucrări similare (cf. 4.2.). Trei au fost principalele rațiuni care l-au determinat să întreprindă această împovărătoare sarcină: 1) necesitatea de a «salva» pentru știință și pentru posteritate cel puțin o parte din bogăția și varietatea istorică a graiurilor locale, din ce în ce mai mult amenințate de răspîndirea rapidă a limbii comune; 2) necesitatea unei colecții de materiale din toate dialectele, fără lacune prea grave, care să permită așezarea pe baze mai ferme a studiului său comparativ; și 3) necesitatea unei colecții de material, pe cît posibil, omogen. Pentru aceste obiective nu puteau fi suficiente monografiile dialectale. Acestea, atunci ca și acum, nu existau pentru toate dialectele și nu prezentau uniformitate nici de criterii, nici ca proporții, nici ca nivel științific. Exigențele preconizate le putea întruni, după Gilliéron, doar un atlas lingvistic al întregului teritoriu francez, realizat pe baza unui material omogen, cules prin intermediul anchetei directe, de către o singură persoană. În plus, Gilliéron era convins că — pentru a asigura în cel mai înalt grad «obiectivitatea» anchetei și pentru ca realitatea graiului să fie surprinsă în spontaneitatea sa pură — anchetatorul nu trebuia să fie lingvist sau dialectolog de profesie, susceptibil de a se lăsa stăpînit sau deturnat de «preconcepții» istorice sau teoretice.

Persoana indicată pentru aceasta urma să fie Edmond Edmont, un simplu comerciant din micul oraș Saint-Pol (Pas-de-Calais), care, totuși, nu era străin de preocupările dialectologice, de vreme ce realizase un valoros studiu asupra lexicului din orașul său, și, în afară de aceasta, poseda o remarcabilă capacitate de a percepe și distinge nuanțele fonetice. Acesta a consimțit cu entuziasm să

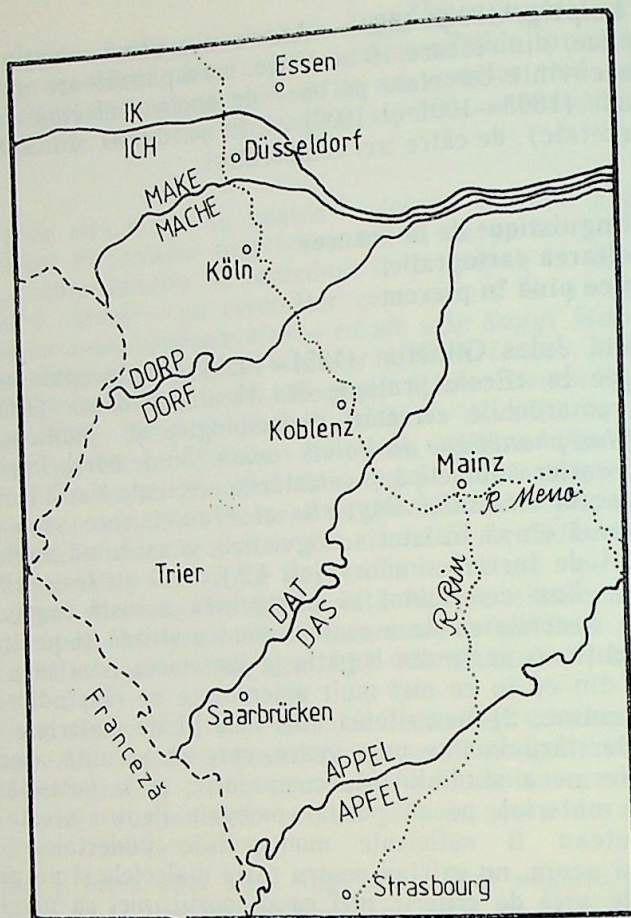

Fig. 5 Izoglose ale celei de «a doua mutații consonantice» în Renania (după E. H. Sturtevant)

colaboreze cu Gilliéron și, în august 1897, a întreprins, cu un chestionar de cca 1400 de întrebări (sporit apoi pînă la 1920), o călătorie care avea să reprezinte prima cercetare directă și sistematică a tuturor graiurilor franceze și prima de acest tip în istoria lingvisticii. După proiectul lui Gilliéron, ancheta trebuia să cuprindă 639 de puncte (dintre care două de limbă italiană) și să se efectueze în decurs de cinci ani. Dar Edmont, care a lucrat cu o incredibilă dîrzenie și tenacitate, a reușit s-o încheie înainte de termen. În mai puțin de patru ani (1897—1901), a cercetat toate punctele prevăzute inițial, interogînd mai bine de 720 de subiecți (în vreo 550 de puncte, un subiect pentru un punct; în alte puncte, cîte doi sau trei; și, în două cazuri, pînă la patru subiecți) și înregistrînd peste

un milion de răspunsuri. În felul acesta, în 1902 s-a putut deja începe publicarea în fascicule a materialului prelucrat cartografic, sub titlul mai sus citat, cu Gilliéron și Edmont ca autori.

Lucrarea întregă (Paris, 1902—1910) cuprinde 36 de fascicule mari, cu un total de 1920 de hărți, ordonate în trei serii alfabetice, de 1421, respectiv de 326 și 173 de hărți). Prima serie (*abeille — vrille*) cuprinde întregul teritoriu francez; cea de a doua (*s'abriter — vous autres*), numai zona de sud; iar cea de a treia (*abricot — voler*), numai o parte din aceasta. În 1912, impunătoarea lucrare a fost completată cu un voluminos indice; în 1914—1915, cu un supliment pentru Corsica (799 de hărți din cele o mie prevăzute; 44 de localități cercetate de Edmont însuși); iar, în 1920, cu un volum de materiale adunate de Edmont în afara întrebărilor chestionarului și neelaborate cartografic.

4.2. În pofida unor rezerve și a unor inerente neînțelegeri parțiale, importanța operei lui Gilliéron a fost foarte repede recunoscută în sfere tot mai largi, iar metoda geografică a reușit să ocupe în prezent o poziție de prim plan, mai ales în lingvistica europeană. O dovedește, în primul rînd, marea număr de atlase lingvistice deja publicate, ori în curs de publicare sau elaborare. Majoritatea acestor atlase urmează în esență metoda ALF, chiar dacă introduc inovații și încearcă perfecționări sau nu acceptă întotdeauna drept dogme unele din criteriile gilliéroniene (în special, criteriul anchetatorului nelingvist).

Dintre atlasele romanice complete — lăsînd la o parte cele cîteva atlase franceze regionale¹⁵ — cele mai importante sînt Atlasul italo-elvețian și Atlasul Corsicii al lui Gino Bottigliioni.

Atlasul lingvistic și etnografic al Italiei și al Elveției meridionale (*Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*), 8 volume (16 părți), Zofingen, 1928—1940 (AIS), este opera romanștilor elvețieni Karl Jaberg (1877—1958) și Jakob Jud (1882—1952), profesori la Berna și, respectiv, la Zürich. Acest atlas nu respectă principiul cercetătorului unic, nici pe cel al anchetatorului nelingvist. Anchetele — care, spre deosebire de ALF, cuprind și orașe — s-au desfășurat în 407 puncte (între ele, două de limbă greacă și unul de limbă albaneză) și au fost realizate de trei exploratori: P. Scheuermeier (Elveția meridională și Italia centrală și septentrională; 306 puncte cercetate — cinci dintre ele de cîte două ori — în circa șase ani de lucru, între anii 1919 și 1928), G. Rohlfis (Italia meridională și Sicilia, 81 de puncte în 15 luni de lucru, între anii 1922 și 1928) și M. L. Wagner (Sardinia, 20 de puncte în 5 luni, între anii 1925 și 1927). S-a interogat, în mod normal, un singur subiect în fiecare punct, deși în prezența altor persoane, ale căror intervenții au putut fi luate în considerație. În timpul anche-

s-au făcut cu un chestionar redus, de circa 2500 de întrebări. Și rețeaua de puncte de anchetă este mai densă decât cea a multor alți atlase (cca 1000 de puncte). În ce privește recoltarea materialului, Bartoli avea intenția să mențină criteriul anchetatorului unic. Ugo Pellis însă a murit înainte de a termina ancheta: între 1925 și 1943, anchetase 727 de localități (31 din ele incomplet), adunând, pe lângă materialul lingvistic, o mare cantitate de material folcloric (în sensul larg al cuvântului) și peste 7000 de fotografii. După moartea lui Pellis și a lui Bartoli, lucrările pentru a duce la bun sfârșit atlasul au fost reluate de un nou comitet de redactare (constituit în 1947), din care fac parte G. Vidossi și Benvenuto Terracini (1886—1968), ambii de la Universitatea din Torino, în cadrul căreia funcționează, încă de pe vremea lui Bartoli, un *Istituto dell'Atlante linguistico italiano*.

Dintre toate limbile romanice, numai spaniola și portugheza nu dispun încă de atlase lingvistice proprii. În ceea ce privește portugheza, anchete preliminare, în vederea unui viitor atlas, a făcut profesorul, de la Coimbra, Manuel de Paiva Boléo (n. 1904). Pentru imensul domeniu spaniol nu avem, pentru moment, decât micul, dar foarte valoros atlas al insulei Puerto Rico (75 de hărți), cuprins în lucrarea lui Tomás Navarro Tomás (n. 1884), *El español en Puerto Rico. Contribución a la geografía lingüística hispano-americana*, Río Piedras, 1948. Atlasul înregistrează o parte din materialul adunat chiar de cercetător (1927—1928) în 43 de localități, cu un chestionar de 445 de întrebări¹⁷. Pentru limba spaniolă din Spania există bune speranțe de a putea avea curînd un *Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI), aflat în curs de pregătire din 1928, sub conducerea lui T. Navarro Tomás însuși, anterior profesor la Centrul de Studii Istorice din Madrid, iar apoi la Columbia University din New York. Este vorba, în realitate, despre un atlas al domeniului romano-iberic, deoarece cuprinde de asemenea catalana și valenciana și galiciano-portugheza: în total, 525 de localități (427 în Spania, 7 în Rousillon, una în Andorra și cca 90 în Portugalia), dintre care 280 corespund domeniului spaniol, 97 celui catalan și valencian și restul celui galiciano-portughez. Pentru realizarea atlasului s-au utilizat două chestionare, publicate în 1930: unul fonetic și gramatical și altul lexical, cu un număr total de 834 de întrebări (dar «corespunzătoare la 2000 de răspunsuri»). Anchetatorii au fost în număr de șase: F. de B. Moll, A. M. Espinosa jr., M. Sanchis Guarner, L. Rodríguez Castellano, A. Otero și A. Nobre de Gusmão (acesta din urmă fiind substituit ulterior prin L. F. Lindley Cintra). După probe preliminare efectuate în 1931, anchetele directe au început în 1932, iar în 1936 se apropiau de sfârșit, avînd 350 de localități cercetate. Lucrările s-au întrerupt însă din cauza războiului civil spaniol și a transferării materiale-

lor la New York; abia în 1947 au fost reluate, sub egida Consiliului Superior de Cercetări Științifice. În momentul de față pot fi considerate practic încheiate, exceptînd Portugalia, unde, pînă în 1953, se anchetaseră doar vreo 15 localități. Din 1951 toate materialele culese se află depozitate la Institutul «Miguel de Cervantes» al Consiliului Superior de Cercetări Științifice. Pînă în 1956 publicarea nu începuse încă. S-au publicat doar cîteva studii și un număr redus de hărți, în reviste¹⁸.

În afara lumii romanice s-au publicat ori sînt în curs de publicare un atlas al Brabantului belgian, de E. Blancquaert (Anvers, 1926); al sud-vestului Flandrei, de același Blancquaert și H. Vangassen (Anvers, 1931); al regiunii subcarpatice a Poloniei, de M. Malecki și K. Nitsch (*Introducere* și vol. I, Cracovia, 1934); al Olandei, de G. G. Kloeke (4 fascicule, Leiden, 1939—1948); al Noii Anglii, condus de H. Kurath (Providence, 1939 și urm.) etc.; multe altele au fost proiectate sau sînt în curs de pregătire.

4.3. Afară de aceste rezultate cu totul notabile, geografia lingvistică a făcut progrese în mai multe sensuri, influențînd benefic alte compartimente ale cercetării lingvistice și culturale.

Metoda «spațială» elaborată de Bartoli (cf. 2.2.) a fost aplicată în domeniul reconstituirii și preistoriei limbii indoeuropene comune, cu rezerve și observații critice, de către V. Pisani, G. Bonfante și, fără restricții, de Bartoli însuși (cf. 7.4.—5.). Aceași metodă, care a contribuit la depășirea limitelor lingvisticii, a fost recunoscută ca fructuoasă pentru cercetările etnografice și folclorice¹⁹.

Pe de altă parte, prin îmbinarea cu orientarea lingvistico-etnografică numită *Wörter und Sachen* («cuvinte și lucruri»), care cere studierea simultană a cuvintelor și a obiectelor desemnate²⁰ — îmbinare care, după cum s-a văzut, se prezintă în formă sistematică în AIS —, geografia lingvistică a dat un nou impuls onomasiologiei, un câmp de cercetări în care s-au distins învățați precum V. Bertoldi, E. Eggenschwiler și F. Krüger²¹.

În cele din urmă, s-a întrevăzut, de asemenea, posibilitatea de a elabora un atlas fonologic al Europei, și Asociația Internațională de Studii Fonologice a luat o decizie în acest sens în 1936. O «geografie fonologică» ar suscita un interes cu totul deosebit, deoarece adeseori limbile învecinate teritorial pot prezenta inventare fonematice identice sau foarte asemănătoare (ca, de pildă, în cazul limbilor spaniolă și bască), cu toate că între ele nu există ceea ce se numește «înrudire genealogică»²².

5. Importanța atlaselor lingvistice

5.1. Atlasul lingvistic este în esență o «colecție de materiale» (cf. 2.1.). Prin urmare, ceea ce se atestă într-un atlas s-ar putea deduce și din alte colecții de materiale (de exemplu, texte și lexic dialectale), precum și din studii speciale asupra dialectelor. Atlasul prezintă însă avantaje de claritate și punere imediată în evidență a fenomenelor, ca și garanții de unitate tehnică, de omogenitate a materialului și de densitate de puncte anchetate, pe care nu le pot întruni simplele cercetări «punctuale» (cf. 4.2.). Și, mai ales, atlasul nu prezintă fapte izolate, dintr-un singur grai, ci dintr-un ansamblu de graiuri subsumate unui dialect sau unei limbi, oferind pentru fiecare fenomen o viziune spațială simultană care permite importante concluzii de ordin istoric, general și comparativ.

5.2. În primul rând, atlasul permite confirmarea a însăși existenței unei forme, fapt ce e considerat deosebit de important dacă este vorba despre păstrarea unei forme vechi, înlocuită de forme mai recente în majoritatea graiurilor studiate. Cu alte cuvinte, atlasul lingvistic constituie, în primul rând, un valoros **inventar de forme**. Este clar că aceleași forme pot fi semnalate și de studii speciale asupra dialectelor; dar numai o cercetare sistematică într-o rețea de puncte cu «ochiuri» suficient de «strânse», ca acelea care se cer pentru atlasele lingvistice, oferă bune garanții cu privire la amplitudinea inventarului și permite să se presupună, în mod rezonabil, că formele «nedepistate» nu vor fi prea numeroase (dacă ele corespund unei întrebări din chestionar). Mai mult, forma a cărei existență se confirmă dobândește o semnificație specială într-o hartă, deoarece este percepută într-un ansamblu: alături de formele pe care le elimină (dacă este vorba despre o inovație) sau care au înlocuit-o (dacă e vorba despre un conservatism). Astfel, de exemplu, se dovedește că lat. *apes* sau *apis* 'albină', în general înlocuit în franceză prin tipul meridional *abeille* (<*apicula*) și prin alte tipuri, se conservă încă sporadic, în unele zone marginale (vezi fig. 12). Totodată, se evidențiază limitele, **ariile** fenomenelor înregistrate. Astfel, de exemplu, se constată că, în română, formele latine *mulier* 'femeie' și *nivem* 'zăpadă' se păstrează în Transilvania (*muiere*, *nea*), în timp ce în alte regiuni ele au fost substituie prin recentul *femeie* <*familia* (vezi fig. 6) și, respectiv, prin împrumuturile *zăpadă* și *omăt*.

5.3. Asemenea atestări, în cazul în care se pot constitui serii de mai multe cazuri similare, permit, înainte de toate, concluzii de natură istorică cu privire la caracterul «conservator» sau «inovator» al unui dialect. Apoi, concluzii de asemenea cu caracter general:

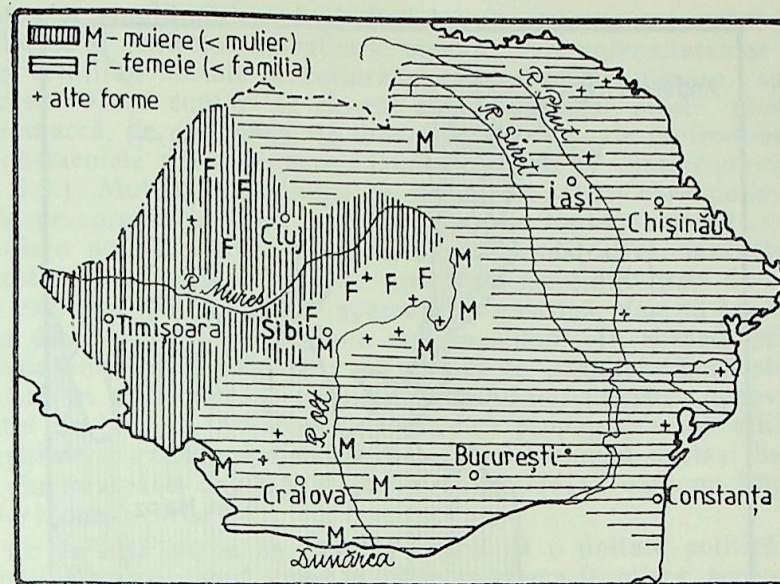

Fig. 6 Ariile aproximative ale termenilor *muiere* și *femeie* în limba română (pe baza hărții 278, FEMEIE, din ALRM I)

de exemplu, că formele sau fazele mai vechi se păstrează adeseori în zone izolate, departe de marile căi de comunicații. Astfel, cine va studia infinitivul personal și indicile de conservare a lui *-u* final latin în portugheză, va remarca faptul că sistemele vocalice române reflectă trei distribuții diferite ale vocalelor latinești (dat fiind că sarda și româna prezintă fiecare câte o distribuție proprie), și nu va considera primele două fapte ca particularitate exclusivă a portughezei și nici nu se va gândi la schimbarea unui sistem latin vulgar unic și la regresii succesive inexplicabile, dacă va constata că AIS înregistrează fapte similare în dialecte din Italia meridională, ci va pune în legătură fenomenele portugheze, sarde și românești cu cele italiene și cu diferențele dialectale existente deja în așa-numita «latină vulgară»²³. Tocmai din această cauză, AIS nu servește doar pentru studiul dialectelor italiene, ci și pentru studiul limbilor romanice în general, fiind un instrument indispensabil pentru dialectologia romanică comparată. Iată cum supraviețuirile din faze vechi capătă o deosebită importanță pentru istoria unei limbi sau a unui grup de limbi.

5.4. În ceea ce privește inovațiile, atlasul lingvistic permite concluzii de același tip. În primul rând, concluzii istorice: din care centru s-a răspândit o inovație (de exemplu, dintr-un oraș impor-

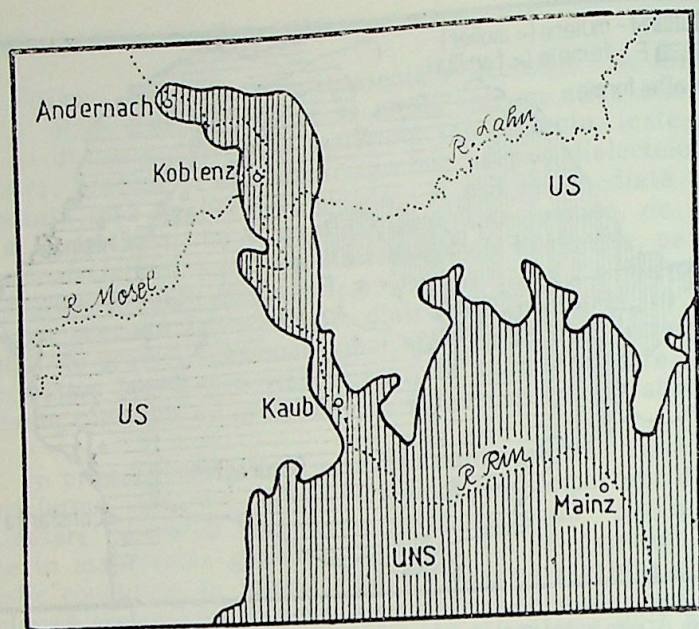

Fig. 7 Renania: pătrunderea formei *uns* în aria *us* pe Valea Rinului (după A. Bach)

tant, de prestigiu cultural și politic deosebit) și pînă unde a ajuns; care sînt granițele sale, obstacolele care au împiedicat răspîndirea sa; care au fost, în general, centrele inovatoare pe un teritoriu și care au fost rezistențele la inovații. Astfel, o hartă a unor fenomene fonetice hispanice pune în evidență faptul că anumite inovații au pornit din Galicia, altele din Catalonia și altele, majoritatea, din Castilia, și că «el castellano» este dialectul cel mai inovator din cadrul ansamblului ibero-romanice (vezi fig. 10).

În al doilea rînd, concluzii de ordin general: inovațiile se propagă de-a lungul marilor căi de comunicații, urmînd, de exemplu, văile rîurilor (vezi fig. 7), și adeseori trec de la un oraș la altul fără a cuceri zonele intermediare (în Franța, de exemplu, trec din zona Parisului direct la Bordeaux, Lyon, Marseille etc.). Trecerea are loc dintr-un dialect în altul și dintr-o limbă în alta, mai ales dacă este vorba despre dialecte sau limbi înrudite. Astfel, în Spania, formele de origine franceză și provensală s-au răspîndit de-a lungul «drumului francez» care unea în vechime Navarra cu Santiago de Compostela. Firește, acest fapt nu trebuie interpretat în mod mecanic; formele lingvistice nu se propagă pe contul lor și independent de vorbitori, ci trec de la un individ la altul, iar rapi-

ditatea și amplitudinea răspîndirii lor depinde de prestigiul indivizilor și al centrelor inovatoare, precum și de intensitatea și vastitatea relațiilor sociale și culturale: «Speech, like disease, spreads quickest where contact is closest and intercourse most intense»²⁴. Se remarcă, de asemenea, că inovațiile sînt stopate de frontiere sau de obstacolele naturale care împiedică efectiv intercomunicarea (cf. 1.2.). Multe mănunchiuri de «izoglose» (linii care delimitează ariile pe care se întîlnesc anumite fapte de limbă) coincid cu vechi frontiere politice, sau religioase, sau administrative, mai ales dacă este vorba despre frontiere care s-au menținut timp de secole (de exemplu, Pirineii, între spaniolă și gasconă, dar nu între catalana din Catalonia și catalana din Rousillon). În această privință, trebuie subliniat faptul deja menționat că granițele lingvistice nu coincid în mod necesar cu limitele naturale: un rîu nenavigabil, destul de larg și fără poduri, împiedică propagarea inovațiilor și constituie o graniță dialectală, dar nu se întîmplă același lucru cu un rîu navigabil sau traversat de multe poduri, care nu împiedică (inter)comunicarea²⁵.

Pe de altă parte, se observă faptul că o unitate politică nouă, constituită într-o zonă unde se întîlnesc cîteva frontiere, acceptă inovații de la mai multe unități ale căror frontiere se încrucișează pe teritoriul său: este cazul Castiliei, constituită într-o zonă care a aparținut la trei provincii ale Hispaniei Romane: Tarraconensis, Carthagenensis și Gallaecia-Asturica (vezi fig. 1).

În sfîrșit, confirmarea ariei unei inovații și a centrului său de iradiere permite importante deducții în domeniul comparației lingvistice. Astfel, de exemplu, dacă se remarcă faptul că *habere* este înlocuit prin *tenere* în mai multe dialecte din Italia meridională, este rațional ca, sub acest aspect, limbile hispanice să fie puse în legătură cu aceste dialecte italiene. În același fel, dacă se observă că *mb > m* și *nd > n* se înregistrează în Italia în zona populată din vechime de umbri, sabeli și samniți, este justificată atribuirea unor astfel de fenomene «substratului» osco-umbric; iar, mai tîrziu, constatînd că în Hispania aceleași schimbări s-au răspîndit dintr-o zonă colonizată prezumtiv de osci (cf. *Osca > Huesca*), sîntem în mod legitim îndreptățiți să punem în legătură fenomenele hispanice cu cele italiene (vezi fig. 8) și cu o variantă a latinei vorbite de italici (discuțiile cu privire la acțiunea substratului și îndoilele privind etimologia toponimului *Osca* nu diminuează, firește, valoarea teoretică a exemplului).

5.5. Cele spuse pînă aici implică faptul că în hărțile lingvistice este atestată de asemenea, și mai ales, distribuția unui fenomen în comparație cu altul (a unei conservări în comparație cu inovația care o substituie). Iar distribuția permite să se observe că unele

dialecte se deosebesc de altele nu atât prin diferențe deja existente în unitatea sau unitățile lingvistice din care provin ele, cât pentru faptul că multe inovații recente nu cuprind tot teritoriul cercetat: acestea au cucerit anumite dialecte, dar din diferite motive, nu au ajuns în altele. Astfel, de exemplu, în Hispania, palatalizarea lui *pl*, *fl*, *kl* inițiale, apărută în Galicia, s-a răspândit de asemenea în castiliană, dar n-a ajuns în catalană; reducerea lui *mb* la *m*, produsă mai întâi în zona catalano-aragoneză, a ajuns în castiliană, dar nu și în galiciană-portugheză; diftongarea lui *e* și *o* deschise accentuate, apărută în centrul Peninsulei, s-a răspândit în toate dialectele propriu-zis spaniole, dar nu a ajuns nici în galiciană-portugheză, nici în catalană (vezi fig. 10).

Pe un plan mai general, se observă că fazele mai vechi se conservă, în mod normal, în zonele «laterale» sau în zonele «izolate» sau în Franța (vezi fig. 9, 12), ceea ce arată că, prezumtiv, într-o epocă anterioară, aceleași zone trebuie să fi fost unite printr-o zonă intermediară, ocupată mai târziu de o inovație. Același lucru se poate observa și cu privire la un grup de limbi: astfel, de exemplu, faptul că *formosus*, *mensa*, *petere* se păstrează în Hispania și în Dacia arată că în epoci îndepărtate ariile lor trebuie să fi fost continue și că au fost separate prin răspândirea inovațiilor *bellus*, *tabula*, *demandare* (cf. 7.2. — 3.).

5.6. În mod normal însă nu se constată o singură pereche de forme (una conservatoare și o inovație), ci mai multe forme: o inovație se propagă într-o anumită arie și tot în această arie survin alte inovații. Asemenea constatare permite să se stabilească, pe cale documentară, ceea ce se numește **stratigrafia** formelor lingvistice. Astfel, în Franța, alături de *forgeron* 'fierar', care este un termen mai nou (derivat din *forger* < *fabricare*), se întâlnesc vechiul *faber* (*fabre*, *faure*, *fèvre*) și intermediarul *ferrarius* (*ferrier*). Cele trei forme s-au succedat în marele centru inovator care este Parisul: peste un «strat» primitiv *fèvre* s-a suprapus «stratul» *ferrier*, iar peste acesta «stratul» *forgeron*²⁶. Un caz similar este acela al lui *equa*, *caballa*, *iumentum* (vezi fig. 9). *Equa*, termenul latin clasic care se conservă în Hispania (sp. *yegua*) și în Dacia (rom. *iapă*), persistă doar în câteva zone restrinse în Franța, sub forma *èga*; *caballa* (*cavala*, *cavale*), termen de răspândire mai recentă, se extinde pe seama lui *èga* pînă în Wallonia, și, în cele din urmă, din zona Parisului, se propagă inovația *jument* (< *iumentum* 'animal de povară'), pe seama lui *cavala*, *cavale*: ariile lui *èga* sînt laterale în raport cu cele ale lui *cavala*, *cavale*, iar acestea sînt laterale față de aceea a lui *jument*. Faptul că *jument* se întâlnește, de asemenea, în unele puncte izolate din sud nu înseamnă, în acest

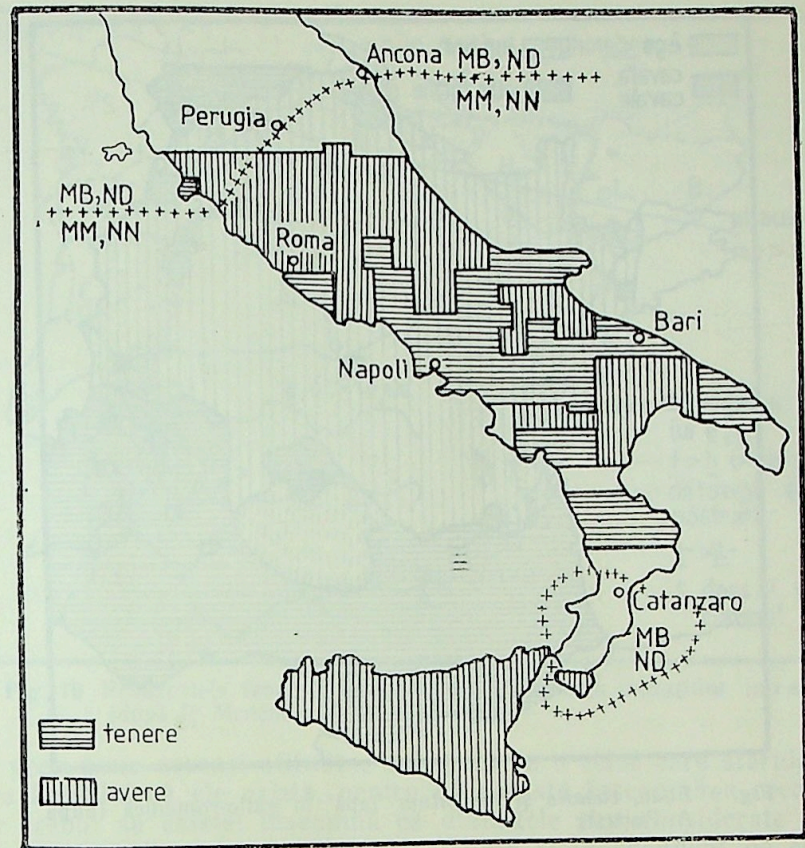

Fig. 8 *Tenere* și *avere* 'a avea' și *mb* > *mm*, *nd* > *nn* în Italia centrală și meridională (după H. Meier și C. Tagliavini)

caz, că astfel de puncte trebuiau să fi constituit altădată o zonă continuă: faptul se datorează răspândirii discontinue a formelor Parisului (cf. 5.4.), cel puțin în vorbirea anumitor subiecți «franțu-ziți»²⁷.

5.7. Constatările semnalate pînă aici se referă, practic, la un fapt (sau la o serie de fapte corelative), de pe o hartă. Dar confruntînd mai multe hărți, sau reunind mai multe fapte pe o hartă sintetică, se impune o altă observație esențială și rezultă că, adesea, granițele între mai multe fenomene lexicale, gramaticale și fonetice similare nu coincid, că fiecare fenomen are aria sa și arii distincte au pînă și cuvintele care prezintă același fenomen (cf. 3.3.). Constatarea că ariile acelorași schimbări fonetice într-o serie de cu-

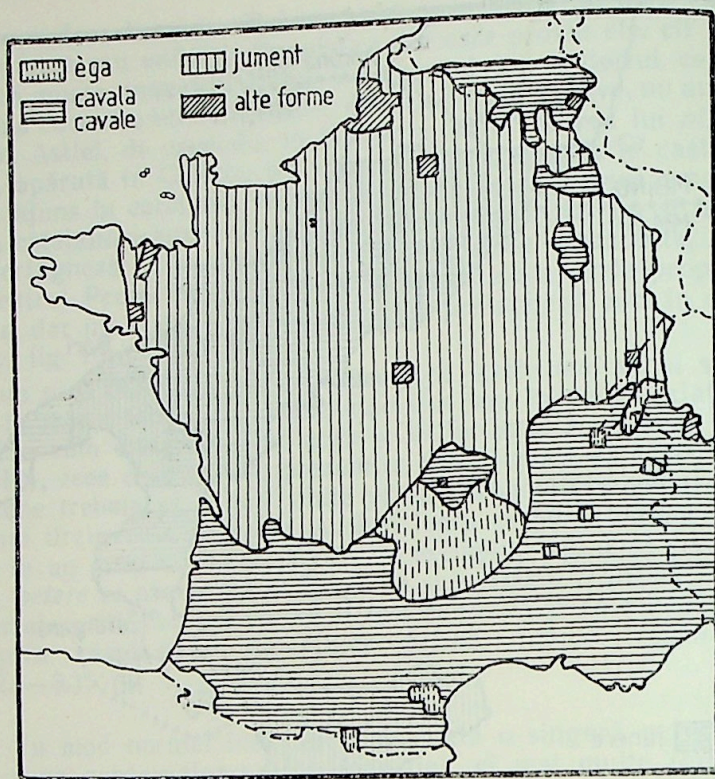

Fig. 9 *Equa, caballa* și *iumentum* 'iapă' în gallo-romanică (după A. Dauzat)

vinte nu coincid s-a putut face chiar pentru un teritoriu atît de mic precum este Puerto Rico, după cum rezultă din hărțile și din cercetările lui T. Navarro Tomás (cf. 4.2.).

Așadar, necoincidența între mai multe «izoglose» implică o nouă viziune asupra problemei **granițelor dialectale** și asupra celeilalte probleme, a așa-ziselor **legi fonetice**, deoarece pare a arăta că, pur și simplu, nu există limite între dialecte și că «legile fonetice» au o aplicare arbitrară și haotică: o schimbare are loc în anumite cuvinte și nu are loc în altele care se află în aceeași situație; astfel, în Renania, nu coincid ariile aceleiași schimbări $k > ch$ în *make* și în *ik* (vezi fig. 5.).

Acest lucru a fost interpretat uneori într-un sens «extremist», susținîndu-se caracterul arbitrar atît al granițelor dialectale cît și al conceptului de «lege fonetică», și au fost mult criticate presupusul dogmatism și presupusa orbire a neogramaticilor în această privință. În realitate, însă, a sublinia că **nu există** limite dialecta-

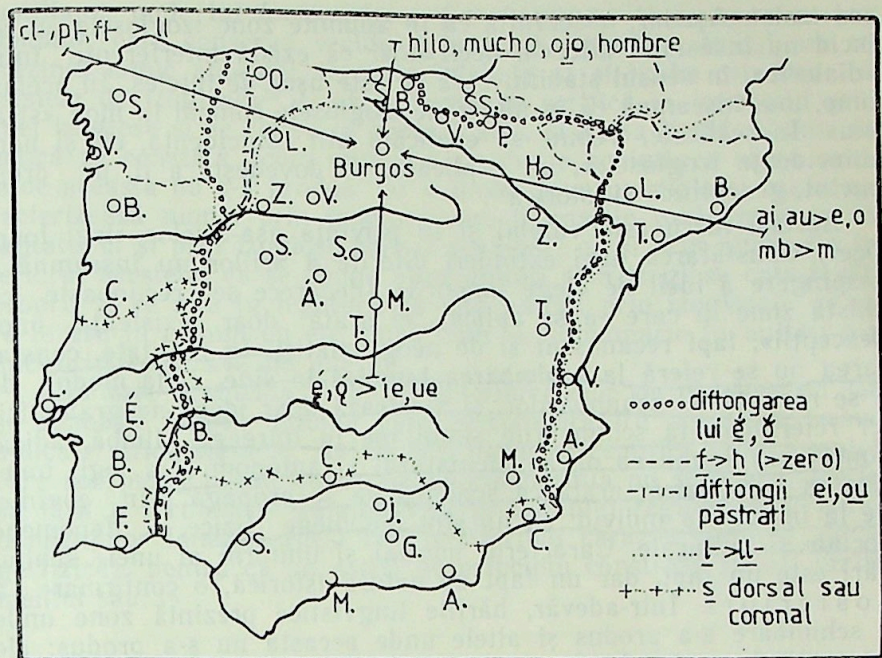

Fig. 10 Principalele izoglose hispanice și confluența inovațiilor în castiliană (după R. Menéndez Pidal și H. Meier)

le presupune aceeași atitudine esențială ca a celor care stăruie asupra faptului că ele există, pentru că aceasta înseamnă a crede că ar trebui să existe: înseamnă că dialectele sînt considerate ca **lucruri concrete**, existente în sine, înainte și independent de constatarea ariilor care prezintă diverse fapte lingvistice într-un teritoriu. Într-adevăr, existența dialectelor nu implică existența granițelor dialectale, după cum a nega aceste limite nu înseamnă a afirma inexistența dialectelor. Dialectele nu există **înainte**, ci **după** stabilirea ariilor în care se înregistrează fenomenele concrete ale graiului; ele nu sînt **lucruri**, ci **abstracțiuni**, sisteme de **izoglose** care se structurează deasupra diversității limbii. Chiar între dialecte pot exista, firește, interferențe și trăsături comune; adică, anumite izoglose cuprind mai mult de un dialect: totul depinde de izoglosele care, în mod convențional, sînt adoptate ca granițe dialectale. Totuși, acest caracter convențional nu este absolut arbitrar, pentru că nu toate izoglosele au aceeași importanță: o izoglosă care cuprinde un teritoriu vast este mai importantă decît una care cuprinde doar cîteva sate²⁸, iar un mănunchi de izoglose care coincid pe aceeași linie — după cum se întîmplă în Hispania la sud de râul Duero (vezi fig. 10) — este mai important decît o singură izoglosă cu tra-

seu izolat. Așadar, observația că în anumite zone izoglosele nu coincid nu înseamnă altceva, decît doar că există interferențe între «dialecte», în sensul stabilit, ceea ce este ușor de înțeles. În același timp, mai înseamnă că în alte zone izoglosele coincid în mod «straniu». În realitate, trebuie să explicăm atît coincidența, cît și non-coincidența izoglozelor, iar explicația se dovedește a fi, pe drept cuvînt, geopolitică și istorică²⁹.

Același lucru este valabil și în privința așa-ziselor «legi fonetice». Constatarea unei extinderi diferite a ariilor nu înseamnă o respingere a ideii de «lege fonetică» (deoarece se recunoaște că există zone în care ea se aplică), ci arată doar existența unor «excepții», fapt recunoscut și de neogramatici. În realitate, constatarea nu se referă la schimbarea fonetică în sine, ci la modul de a se răspîndi al schimbărilor, și afectează doar ideea neogramaticilor referitoare la schimbările simultane în întreaga limbă, adică, conceperea limbii ca organism natural și autonom și a legii fonetice ca lege fizică: arată că schimbările se propagă prin cuvinte, de la individ la individ; că nu sînt fenomene fizice, ci fenomene sociale și culturale. Caracterul normal și uniform al unei schimbări este un fapt, dar un fapt de natură istorică, o confirmare a posteriori. Într-adevăr, hărțile lingvistice prezintă zone unde o schimbare s-a produs și altele unde aceasta nu s-a produs: ele nu arată doar că schimbarea **nu este uniformă**, ci și că în anumite zone este uniformă. Nu este vorba, deci, de a nega sau afirma o lege, ci de a explica două fapte istorice: uniformitatea schimbării în unele zone și neuniformitatea ei în altele. Și aici există interferențe între zone; dar nu există motive pentru a le considera ca «anormale» (astfel se consideră doar dacă se crede că realmente «legea fonetică» ar trebui să fie generală), ci pot fi interpretate ca interferențe între două sau mai multe norme. De exemplu, în Renania există puncte unde *k* se schimbă în *ch* și altele unde nu se schimbă (vezi fig. 5); inovația a cucerit în întregime unele graiuri, în timp ce în alte graiuri a cucerit numai unele cuvinte. Două cuvinte opuse sub acest aspect (de exemplu, *ik* și *mache*) aparțin la **două norme diferite**. Cu alte cuvinte, principiul neogramaticilor este valabil dacă este considerat din punct de vedere istoric, și nu fizic, iar **geografia lingvistică nu contribuie la desființarea lui, după cum se crede uneori, ci, tocmai, la transformarea lui din fizic în istoric.**

Trebuie însă remarcat că o limbă de cultură se poate forma într-o zonă de interferențe, și că atunci se stabilizează o situație de eterogenitate. În cazul acesta, limba va cuprinde cuvinte în care o schimbare s-a produs, și altele în care ea nu s-a produs. Așa se întâmplă cu toscana, unde unor cuvinte ca *lago*, *ago* li se opun altele cu intervocalica surdă nesonorizată (*fuoco*, *potere*); sau cu

castiliana, unde lui *lomo*, *plomo* (< *plumbum*) li se opun *ambos*, *cambiar*, care conservă vechiul grup *-mb-*. Aceasta, totuși, nu prezintă nimic anormal, dacă se înțelege că și limba este doar un «sistem de izoglose»³⁰ și că o normă se verifică în interiorul ariei unei izoglose și se referă la această arie, și nu la limbă. Norma fonetică se constată acolo unde s-a produs o schimbare și nu acolo unde aceasta nu s-a produs, iar o limbă (sau un dialect) nu se caracterizează numai prin izoglose care îi aparțin exclusiv și în totalitate, ci și prin izoglose care o depășesc, ca și prin altele din interiorul acesteia; ea se opune altor unități prin izoglose care îi sînt proprii și se află în legătură cu alte unități prin izoglosele pe care le are în comun cu ele, după cum se subîmparte în unități mai mici prin izoglosele din interior.

Alta este problema stabilirii interferențelor de norme cînd nu se cunoaște istoria limbilor care se compară. În acest caz trebuie aplicate strict normele, lăsînd la o parte «excepțiile» (interferențe), care vor putea fi sau nu explicate: comparația nu se poate face însă fără a recunoaște valabilitatea principiului regularității corespondențelor fonetice (deși fără a-i atribui caracter absolut, de lege fizică), pentru că un astfel de principiu constituie însuși fundamentul său.

6. Opera istorică și teoretico-critică a lui Gilliéron

6.1. Constatările și concluziile semnalate în capitolul anterior le-a făcut, firește, și chiar de la început, J. Gilliéron, pe baza ALF. Dar Gilliéron nu avea un interes real pentru limbă, ca entitate istorico-culturală, ci mai curînd pentru limbaj în multipla sa varietate: dragostea sa pentru patois era într-adevăr însăși forma interesului său pentru spontaneitatea expresivă, pentru grai ca indiciu nemijlocit al fenomenelor conștiinței. De aceea, el a căutat să meargă cu mult dincolo de observațiile obiective, încercînd să descopere, cu ajutorul atlasului și al altor date, mecanismul intern al limbajului, cauza intimă a inovațiilor. În acest scop a început, deja din 1905, să publice diferite lucrări, unele din ele în colaborare³¹. În aceste lucrări, acum celebre, între multe intuiții fine și multe idei polemice, apar mai cu seamă două concepte noi, cu privire la «schimbarea lingvistică»: **patologia și terapeutică verbală**. Inevitabilului schematism simplificator al istoriei comparate a limbilor, care ignoră sau trebuie să ignore detaliile³², Gilliéron îi opune în felul acesta infinita complexitate a istoriei cuvintelor.

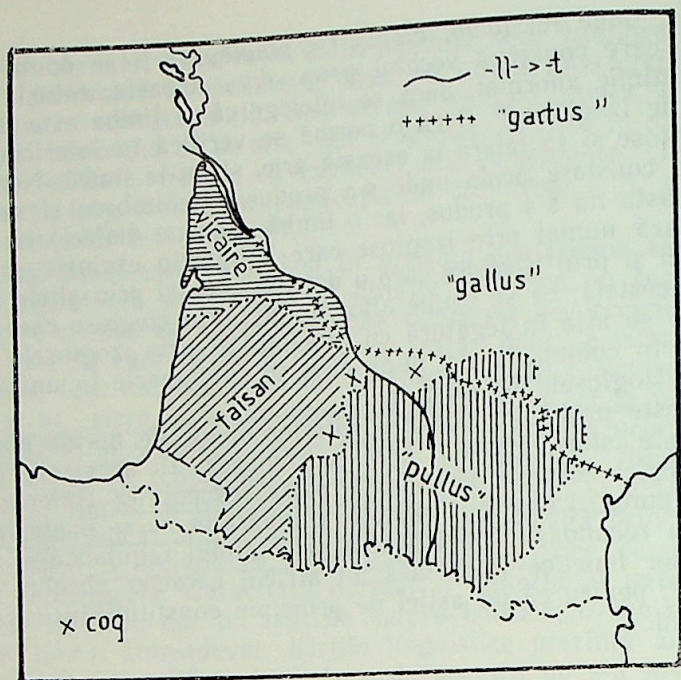

Fig. 11 Denumirile pentru «cocoș» în sud-vestul Franței (după A. Dauzat și C. Tagliavini)

6.2. Un caz de «patologie verbală» se întâmplă, după Gilliéron, când două cuvinte, în virtutea modificărilor fonetice, devin omofone, sau în cazul când un cuvânt își pierde expresivitatea, din cauza unei reduceri excesive a corpului său sonor. Atunci e necesară o «terapie»: vorbitorul simte nevoia de a modifica sau de a înlocui cuvântul ce nu-l mai servește.

Astfel, Gilliéron constată, de exemplu, că lat. *serrare* 'a tăia cu ferăstrăul' a fost substituit prin diferite alte verbe, ca *secare* 'a cosi', justificat într-o zonă în care se întâlnea cu un alt *serrare* 'a închide' (în spaniolă se poate explica în același chip forma cu «ceceo» prezentă în *cerrar*), sau ca *moudre* <*mulgere* 'a mulge', înlocuit prin *traire* <*trahere* acolo unde coincidea fonetic cu un alt *moudre* <*molere* 'a măcina'. Dar exemplul cel mai celebru este cel al lui *gallus* 'cocoș': într-o vastă zonă a Franței meridionale (vezi fig. 11) acest cuvânt latin a fost înlocuit prin altele care însemnau propriu-zis 'pui', 'fazan' sau prin imaginea *vicare* 'preot'; iar compararea mai multor hărți arată că substituirea s-a produs exact într-o zonă unde, prin evoluția fonetică normală a lui *ll > t*, *gallus* trebuia să dea *gat*, confundându-se, prin urmare, cu un alt cuvânt *gat*, de la *cattus* 'pisică'.

Omofonia ca atare nu este un fenomen pe care lingviștii l-ar fi neglijat. În același mod, în română, un probabil *leg* 'citesc' va fi fost înlocuit prin slavul *citesc* din cauză omonimiei cu *leg* (de la 'a lega'); în italiană, verbul *mancare* <*manducare* 'a mânca' a fost substituit de forma galo-romanică *mangiare*, probabil pentru a evita confuzia cu *mancare* 'a lipsi'; la înlocuirea lat. *bellum* 'război' prin germanicul *werra* (*guerra*) trebuie să fi contribuit omonimia cu *bellus* 'frumos'; în spaniola din zona Río de la Plata (Argentina) lui *cocer* 'a coace' i-a luat locul *cocinar* datorită confuziei cu *co-ser* 'a coase' etc. Dar Gilliéron a atribuit omofoniei o importanță decisivă și a reușit să dovedească «terapeutică» sa cu exemple convingătoare din punct de vedere geografic.

Un exemplu de alt caz de «terapeutică» este cel al lui *apis* sau *apes* 'albină' (vezi fig. 12). Acest cuvânt vechi a fost înlocuit în majoritatea dialectelor franceze — și printr-un proces pe care Gilliéron îl apreciază ca extrem de complex — prin diferiți alți termeni (*mouche*, *mouchette*, *essette*, *mouche à miel*, *abeille*): o astfel de substituție s-ar fi produs, mai cu seamă, din cauza reducerii corpului fonetic al lui *apis*, *apes* la o simplă monosilabă (*ef*, *é*), de expresivitate insuficientă. Probabil aceeași cauză va fi contribuit la substituție în situația unor termeni ca *sol* prin *soleil* (<*soliculum*) 'soare', în franceză, iar, în spaniolă, în situația termenilor *caput* și *cor* prin *cabeza* (<*capitia*) 'cap' și *corazón* (<*corationem*) 'inimă'.

Firește, nu trebuie să credem că, în toate aceste cazuri și exact în momentul în care a intervenit omofonia sau reducerea corpului fonetic, un vorbitor a inventat a d-hoc o formă nouă, cu scopuri exclusiv «terapeutice»: probabil că formele duble și imaginile vor fi existat deja și înainte, iar adecvarea lor la o necesitate expresivă va fi facilitat poate doar răspîndirea lor (adică, acceptarea lor de către un număr tot mai mare de vorbitori).

6.3. Pe de altă parte, Gilliéron caută să descopere imaginile cu care cuvintele se asociază în mintea vorbitorilor, punând în felul acesta în valoare **etimologia populară**. Astfel, pentru obiectivitatea lingvistului, *fermer* nu este decât o formă care provine din lat. *fir-mare*, dar pentru vorbitorul real și simplu aceeași formă se asociază cu *fer* 'fier' (și înseamnă, prin urmare, 'a închide cu un fier'). Gilliéron înțelege că vocabulele trebuie analizate în strînsă legătură cu viața psihică și materială a vorbitorilor, cu **lucrurile** pe care acestea le desemnează: el observă, de exemplu, că în zona unde *serrare* a fost înlocuit prin *secare* 'a cosi', se folosește o coasă dințată, care seamănă cu o seceră. În felul acesta, autorul ALF se apropie de Schuchardt și de curentul deja amintit **Wörter und Sachen** («Cuvinte și lucruri») (cf. 4.3.).

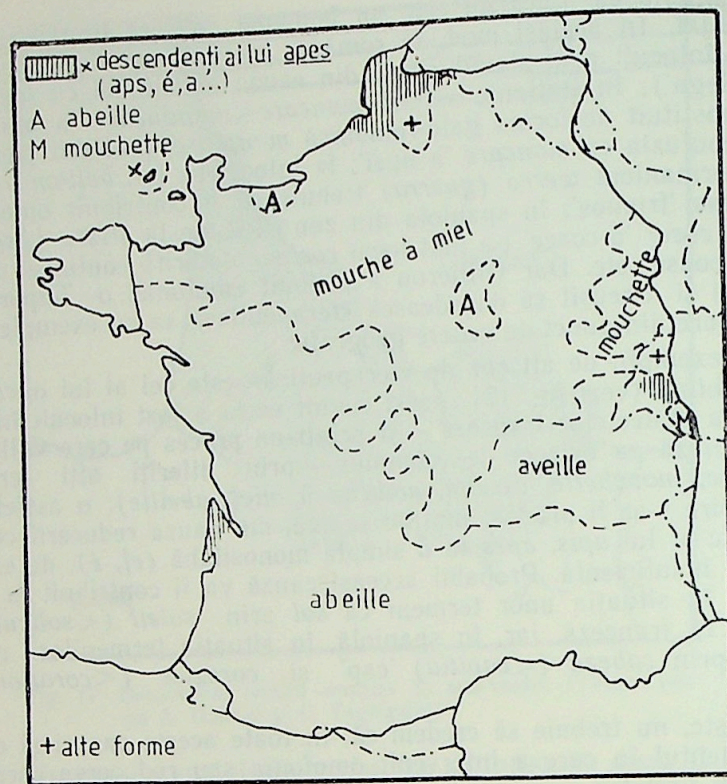

Fig. 12 Zone unde se păstrează lat. *apes, apis* și ariile aproximative ale unor forme recente în gallo-romanică (pe baza hărții I, ABEILLE, din ALF)

6.4. Unii cercetători, avînd în vedere faptele semnalate de geografia lingvistică și tonul polemic adoptat adeseori de Gilliéron, au văzut în metoda și în opera sa o totală negare a «legilor fonetice» și o puternică opoziție față de ideologia neogramaticilor. În fond însă nu există o atare opoziție sau, cel puțin, aceasta nu este atât de radicală după cum se crede uneori. Unele din exemplele fonetice mai cunoscute ale lui Gilliéron sînt, conform doctrinei neogramatice, «excepții» pe care trebuie să le explicăm «în mod psihologic» sau ca «împrumuturi» (deși aceasta presupune un concept de «împrumut» mult mai elastic). Și chiar fenomene de «patologie» și «terapeutică» implică acceptarea principiului normalității, ba pînă și a «inexcepționalității» schimbărilor fonetice (*gallus* devine *gat* în ciuda confuziei cu *cattus*, și din însuși acest motiv se ajunge la o situație «patologică»).

În realitate, geografia lingvistică nu modifică ceea ce neogramaticii constataseră ca «fapt» istoric. Dar ea aduce mai multe fapte, permite o nouă viziune asupra aceluiași fapt și contribuie la modificarea interpretării lor, participînd astfel la structurarea unei concepții cu adevărat istorice asupra «limbii». Ceea ce noua metodă dovedește este tocmai ceea ce era rațional de așteptat, dacă se consideră că «limba» nu există în mod concret în afara vorbirii, a activității lingvistice concrete: deci, că în vorbire nu domină regularitatea mecanică, ci există compromisuri între forme vechi și forme noi, suprapuneri de norme, zone intermediare, centre de rezistență la inovație, supraviețuiri etc. Sub acest aspect, lucrul cel mai valoros în polemica lui Gilliéron este intuirea, de către acest cercetător, că secretul «limbii» se află ascuns în vorbire: că orice inovație are o origine individuală; și de a fi căutat să explice inovația însăși, găsindu-i locul în mentalitatea celui care a introdus-o, înainte chiar de a explica răspîndirea sau acceptarea ei³³.

Aprecierea sa privind «etimologia populară» este, fără îndoială, importantă, dar nu trebuie s-o interpretăm (după cum o făcea el însuși) în sensul unei opoziții între această «etimologie», care este un fapt lingvistic, și «etimologia savanților», care este cercetare și interpretare de fapte: ceea ce Gilliéron susține, în fond, este doar că etimologia nu trebuie să fie o simplă ecuație fonetică, ci o istorie a cuvîntului. Iar cu privire la acest ultim fapt, în epocă, se pronunțaseră deja în același sens și alți lingviști, în primul rînd H. Schuchardt³⁴.

Geografia lingvistică dovedește, de altfel, că fiecare cuvînt își are istoria sa. Dar, în mod firesc, aceasta nu înseamnă, după cum cred unii, că istoria cuvintelor ar trebui să înlocuiască istoria limbilor, după cum faptul că fiecare individ își are propria sa istorie nu înseamnă că acesta nu poate aparține istoriei unei națiuni. Ne aflăm în fața unei interpretări greșite a metodei geografice și a valorii sale, asemănătoare unei alteia, potrivit căreia geografia lingvistică ar trebui să caute cu orice preț să scoată din uitare formele vechi păstrate în *patois*³⁵, fapt pentru care ar fi permis pînă și să se «provoace» un al doilea răspuns al subiectului anchetat, dacă la primul răspuns acesta s-ar lăsa influențat de limba comună³⁶. Aceasta este o «arheologie» lingvistică pe care Gilliéron n-ar fi făcut-o niciodată, pentru că ceea ce căuta el era spontaneitatea vorbirii, iar în vorbire nu este importantă numai conservarea elementelor vechi, ci, în același timp, și acceptarea inovațiilor și a elementelor limbii comune: uniformizarea lor din considerente sociale și culturale. În același timp, Gilliéron, chiar dacă se ocupa de cuvinte, nu putea reduce istoria limbii la istoria cuvintelor, deoarece considera fiecare cuvînt într-un ansamblu, în relație cu un întreg patrimoniu lexical și gramatical.

În realitate, nu este vorba de a elimina istoria limbii, ci de a o justifica; după cum nu este vorba de a desființa conceptul de «limbă», ci de a arăta în ce mod se structurează și care este realitatea sa. Metoda geografică folosită cu discernământ nu susține nici o poziție dogmatică: nici schematicismul simplificator care vede în limbă absolută regularitate și uniformitate, nici individualismul atomizant, care nu vede decât arbitraritatea, eterogenitatea și variația. Mai exact spus, nu susține nici o poziție, ci dimpotrivă reține, pe de o parte, constantul joc dialectic între inovație și conservare, între creație individuală și tradiție și, pe de altă parte, jocul între actul individual și norma socială, între eterogenitate și omogenitate, nu numai cu privire la limba comună, ci și la normele limitate, ale familiei, satului, regiunii etc. Ideea uniformității în varietate constituie însăși baza geografiei lingvistice, pentru că investigația cu un singur informator în fiecare punct implică presupunerea că în această localitate (și într-o regiune înconjurătoare) lumea vorbește «mai mult sau mai puțin» ca subiectul anchetat.

Dacă se admite acest lucru, este evident că istoria lingvistică nu poate ține seamă numai de episoade (istoria cuvintelor), ci, dimpotrivă, trebuie să ia în seamă și etapele (istoria limbii); ceea ce trebuie să se dovedească este în ce mod istoria cuvântului reflectă istoria limbii și se încadrează în însăși această istorie.

7. M. Bartoli și «lingvistica spațială»

7.1. O formă a acestei translații de la istoria cuvintelor la istoria limbii, pe baza metodei geografice, este «neolingvistica» lui Matteo Bartoli (cf. 2.2.)³⁷. Acest cercetător afirmă în repetate rânduri că el rămâne îndatorat față de ALF, în ceea ce privește metoda³⁸. Dar fundamentele ideologice ale neolingvisticii nu sînt gillieroniene, ci mai curînd provin de la Ascoli și din idealismul filozofic italian, adică de la Croce și Gentile³⁹. Pe de altă parte, interesul lui Bartoli nu se concentrează atît asupra momentului creator al limbajului, asupra mecanismului individual al exprimării, cît asupra momentului cultural, în limba ca entitate istorică, și depășește deopotrivă limitele acesteia, deplasîndu-se în planul comparației între diferite limbi. Bartoli susține în mod explicit principiul că între schimbarea lexicală și gramaticală și schimbarea fonetică nu există o diferență esențială și că, pe lângă aceasta, cauzele inovațiilor trebuie căutate în imitarea graiurilor de mare prestigiu⁴⁰. Astfel, ne aflăm foarte departe de acel determinism între «patologie» și «terapeutică» (cf. 6.2.) pentru care schimbarea lexicală drege «pagubele» provocate de schimbarea fonetică, și în care persistă o evidentă urmă pozitivistă. Că, mai tîrziu, tot Bartoli

va ajunge la un schematicism excesiv și la un joc mecanicist între conservare și inovație este o neconcordanță independentă de baza declarată a doctrinei sale⁴¹.

7.2. Însăși metoda lui Bartoli se bazează mai curînd pe faptele atestate de ALF decît pe lucrările lui Gillieron. Această metodă se rezumă practic la **normele sale areale** care justifică extrapolarea indicilor spațiale (distribuția geografică a ariilor ocupate de «tipurile» lingvistice echivalente) în concluzii cu caracter istoric și comparativ. Aceste norme areale, cu ajutorul cărora Bartoli intenționează să poată stabili relația cronologică între două sau mai multe faze echivalente, centrele de iradiere și cauzele inovațiilor, sînt următoarele:

a) **Norma ariei izolate** (numită mai tîrziu **norma ariei mai puțin expusă comunicațiilor**): «aria mai izolată păstrează în mod normal faza anterioară». De exemplu:

SARDINIA

kras
domo
mannu
iskire
ebba

ITALIA CENTRALĂ

<i>domani</i>
<i>casa</i>
<i>grande</i>
<i>sapere</i>
<i>cavalla</i>

În toate aceste cazuri, formele sarde (logudoreze), care provin din formele latine «clasice» *cras*, *domus*, *magnus*, *scire*, *equa*, sînt mai vechi decît formele toscane, care provin din latina «vulgară» (*de mane*, *casa*, *grandis*, *sapere*, *caballa*). Multe cazuri similare sînt atestate în domeniul romanic, ca și în alte zone «mai puțin expuse comunicațiilor», precum Rætia, Portugalia, Veglia. În general, observă Bartoli, insulele sînt mai conservatoare decît continentele, munții decît șesurile, șesurile deschise mai conservatoare decît orașele⁴².

b) **Norma ariilor laterale**: «faza ariilor laterale este în mod normal mai veche decît faza ariilor intermediare». De exemplu:

IBERIA

hermoso
mesa
heroir
entonces
día
más

GALLIA

<i>beau</i>
<i>table</i>
<i>bouillir</i>
<i>alors</i>
<i>jour</i>
<i>plus</i>

ITALIA

<i>bello</i>
<i>tavola</i>
<i>bollire</i>
<i>allora</i>
<i>giorno</i>
<i>più</i>

DACIA

frumos
masă
a fierbe
atunci
zi
mai

În toate aceste cazuri, formele spaniole și românești, care provin din formele latine *formosus*, *mensa*, *fervere*, *tunc*, *dies*, *magis*, sînt mai vechi decît cele franceze și italiene, care provin din *bellus*, *tabula*, *bullire*, *illa hora*, *diurnus*, *plus*. Coincidențe similare între zonele laterale se dau în multe alte cazuri: de exemplu, între Iberia și Raetia, Dalmația, sudul Italiei; cf. de asemenea cazurile cu *apes* în Franța și cu *frater-fratellus* în Italia (vezi fig. 3, 12).

c) **Norma ariei mai mari:** «aria mai mare conservă în mod normal faza anterioară (exceptînd situațiile cînd aria mai mică este cel mai puțin expusă sau este constituită din arii laterale)». De exemplu:

IBERIA	GALLIA	ITALIA	DACIA
<i>cosa</i>	<i>chose</i>	<i>cosa</i>	<i>lucru</i>
<i>mes</i>	<i>mois</i>	<i>mese</i>	<i>lună</i>
<i>abrir</i>	<i>ouvir</i>	<i>aprire</i>	<i>a deschide</i>
<i>y</i>	<i>et</i>	<i>e</i>	<i>și</i>

Formele spaniole, franceze și italiene, care provin din *causa*, *mensis*, *aperire*, *et*, sînt mai vechi decît cele românești.

d) **Norma ariei posterioare:** «faza anterioară se conservă în mod normal în aria posterioară» (de colonizare mai recentă). De exemplu:

PROVINCII	ITALIA
sp. <i>comer</i>	<i>mangiare</i>
fr. <i>oncle</i>	<i>zio</i>
rom. <i>lingură</i>	<i>cucchiaio</i>
sp. <i>nieto</i>	<i>nipote</i>
rom. <i>a duce</i>	<i>condurre</i>
sp. <i>miedo</i>	<i>paura</i>

În toate aceste cazuri, și în multe altele, formele păstrate în provinciile Imperiului Roman sînt mai vechi decît formele italiene.

La cele patru norme areale se adaugă o a cincea, în mod intrinsec istorică, **norma fazei dispărute** (sau muribunde): dacă din două faze una «a apus», adică, este moartă sau muribundă, iar cealaltă supraviețuiește, «faza dispărută este în mod normal faza anterioară». În felul acesta, formele *arduus* și *cruor* ar fi mai vechi decît formele *altus* și *sanguis*, conservate în limbile romanice. (Exemple prezentate aici sînt toate lexicale, deoarece acestea sînt cele mai concludente, dar normele se aplică de asemenea fenomenelor fonetice și gramaticale.)

7.3. Este neîndoioasă importanța acestor norme, întrucît ele au condus la înțelegerea unui principiu fundamental pentru istoria limbilor: că două sau mai multe fenomene echivalente, în dialecte sau limbi din același grup, pot porni din diferite epoci fără să continue forme de aceeași vechime, deși toate (fenomenele) provin din «limba — bază». Astfel, nu am spune astăzi că termenului «clasic» *pulcher* îi corespundeau în latina «vulgară» *bellus* și *formosus*, ci că *formosus* a înlocuit în limba vorbită pe *pulcher* și, mai tîrziu, a fost la rîndul său înlocuit parțial de răspîndirea lui *bellus*. În acest fel, reconstituirea lingvistică capătă o nouă fundamentare, întrucît elementele «originale» se dispun pe linia timpului. În cazul latinei vulgare, de exemplu, ea deja nu mai este considerată o limbă statică, opusă pur și simplu latinei clasice, ci o limbă în evoluție, în care iau naștere continuu inovații, iar formele mai recente elimină, în zone mai mult sau mai puțin întinse, formele mai vechi. Astfel, cele trei sisteme vocalice latine distincte, care se continuă în limbile romanice (cf. 5.3.), pot fi interpretate ca trei etape distincte în evoluția aceluiași vocalism, etape reprezentate, respectiv, de sardă, de română și de celelalte limbi ale grupului.

Bineînțeles, în ciuda terminologiei lui Bartoli (care utilizează metafore precum «faza pleacă», «faza pornește la drum», «faza nu ajunge» etc.), nu trebuie să interpretăm normele sale în mod mecanicist. Nu este vorba despre forme care «călătoresc», ci despre forme pe care unii indivizi le adoptă de la alți indivizi, iar răspîndirea formelor nu este stopată de inerție fizică sau numai din considerente de timp, ci și de rezistența anumitor medii culte, sau pur și simplu conservatoare ori «individualiste», care nu acceptă inovații străine.

7.4. În aplicarea normelor areale trebuie să procedăm însă mai cu prudență decît o făcea adesea Bartoli. E drept că el însuși insistă asupra faptului că este vorba de **norme** orientative și nu de **legi** și aduce întotdeauna și exemple care le contrazic (observînd doar că sînt mai numeroase cazurile «normale»), așa cum insistă și asupra necesității de a aplica simultan mai mult de o normă și de a ține cont de documente⁴³. Cu toate acestea, în practică i s-a întîmplat să depășească aceste limite, eludînd dificultățile pe care le conține metoda.

Cea mai serioasă dintre aceste dificultăți este aceea care se datorează coexistenței «fazelor»: într-adevăr, nici geografia lingvistică în sine, nici normele areale nu pot lămuri relația cronologică între două sau mai multe «faze» care să fie utilizate în același timp și în aceeași comunitate, de exemplu, ca variante facultative sau stilistice, sau în diferite pături sociale ori culturale⁴⁴, cum ar fi cazul perechilor *avis* — *passer*, *equus* — *caballus*, în limbile

romanice, sau *ignis — pyr*, în vechile limbi indoeuropene. Cu alte cuvinte, cronologia relativă ar trebui să se refere nu numai la un anumit «spațiu», ci și la un anumit «limbaj» din cadrul limbii și la o anumită utilizare: Bartoli însuși observa că o formă ca *passer* (formă «mai nouă», dar păstrată în zone laterale: sp. *pájaro*, rom. *pasăre*) ar fi putut exista de asemenea în zona intermediară, alăpturi de *avis*, deși cu o valoare semantică distinctă⁴⁵. Trebuie să ne gândim, de asemenea, la contactele directe dintre zone «laterale» (de exemplu, între Italia meridională și Iberia); o formă ca *thius* >*tio* ar fi putut ajunge în Spania pe mare⁴⁶, fără a se interfera cu aria galică a lui *avunculus* >*oncle*. În afară de aceasta, nu trebuie să excludem regresivitatea: în Spania, zona cea mai inovatoare, Burgos, a acceptat în câteva cazuri forme cantabrice mai vechi, renunțând la propriile sale inovații.

În sfârșit, trebuie subliniat că existența a două «faze» echivalente nu înseamnă neapărat ca una să fie mai veche decât cealaltă sau una să provină din cealaltă. Ambele pot fi inovații și să provină dintr-o a treia fază dispărută: astfel port. *ólho* și it. *occhio* nu provin una din alta, ci reprezintă evoluții divergente ale lat. *oculum*. Sau ambele pot fi vechi, după cum este, probabil, cazul lui *equus* și *caballus* în latină: *caballus* ar fi o inovație numai din punctul de vedere al uzurilor în care l-a înlocuit pe *equus*, și nu dintr-un punct de vedere absolut. Cu alte cuvinte, întrebarea constantă a lui Bartoli — care fază e mai nouă (sau mai veche)? — nu este întotdeauna legitimă.

7.5. Asupra riscurilor unei folosiri imprudente a normelor areale, mai cu seamă dacă este vorba de epoci pentru care nu e posibilă documentarea, a atras atenția, în mod deosebit, V. Pisani, care a supus unei critici amănunțite normele înseși și aplicarea lor la preistoria limbilor indoeuropene⁴⁷. Ilustrul indoeuropenist observă, pe drept, că două «faze» echivalente și simultane pot fi ambele în mod egal vechi sau în mod egal noi; că «aria izolată» sau «mai puțin expusă» nu trebuie să fie înțeleasă în sens absolut, ci în legătură cu limbile sau dialectele aceluiași grup, deoarece o arie «expusă» este de obicei conservatoare dacă se află în contact cu alte limbi⁴⁸, după cum «aria mai mare» poate fi rezultatul unei inovații. Concluzia lui Pisani este că, pentru preistorie, numai norma ariilor laterale are valoare, ba chiar și aceasta cu limitări: aria laterală arată doar că «faza» marginală trebuie să fi existat în zona intermediară, și nu indică o vechime mai mare a sa în sens absolut. De fapt, o astfel de «fază» ar fi putut exista numai într-o porțiune a zonei intermediare (aceea care unește zonele laterale), și chiar în aceasta ar fi putut coexista cu «faza» zonei intermediare, deși cu valoare distinctă.

7.6. Trebuie arătat de asemenea că imitarea graiurilor de mare prestigiu la care se referă Bartoli (și care, în esență, este o specie de «împrumut») explică mai curînd răspîndirea schimbării lingvistice decât schimbarea însăși: explică, cel mult, schimbarea în limbă și nu inovația inițială în vorbirea unui individ. Centrele de iradiere ale lui Bartoli sînt comunități între comunități, dar în ultimă analiză toți indivizii vorbitori sînt «centre inovatoare», pentru că ei toți, cu sau fără succes, «adaugă» cîte ceva la patrimoniul lingvistic al comunității, toți modifică într-un fel oarecare tradiția lingvistică în care se încadrează. Iar în aceste «centre» ultime, inovațiile nu sînt numai «împrumuturi», ci sînt și — sau în același timp — acte de creație inedită, ale cărei modalități a căutat, în mod just, să le intuiască Gilliéron (cf. 6.2., 6.4.).

8. Concluzii: valori și limite ale metodei geografiei lingvistice

8.1. Metoda geografică — cu toate implicațiile sale practice, istorice și teoretice pe care am căutat să le schițăm în paginile precedente — constituie, fără îndoială, una din marile cuceriri ale științei lingvistice a secolului nostru.

Concepută inițial ca activitate preliminară de culegere și înregistrare de materiale, geografia lingvistică a obținut deja, în acest plan, realizări foarte importante, perfecționînd din ce în ce mai mult metodele de investigare directă a realității multiforme a vorbirii și punînd la dispoziția lingviștilor aceste instrumente eficace (și, în același timp, izvoare) de studiu care sînt atlasele lingvistice. În fazele sale succesive, însă, a obținut mult mai mult decât aceasta. Interpretarea hărților a anulat dogme, a confirmat ipoteze și a pus în relief noi fapte, contribuind la clarificarea și modificarea în profunzime a unei serii de probleme care astăzi, datorită în mare parte geografiei lingvistice, sînt cunoscute mult mai bine decât acum cincizeci de ani, sau sînt abordate într-o manieră mult diferită. În mod sigur, geografia lingvistică a contribuit la demonstrarea, cu toată claritatea, a faptului că fiecare schimbare lingvistică pornește, în ultimă analiză, de la un individ vorbitor și se răspîndește din rațiuni sociale și culturale; că nu există schimbări simultane într-o «limbă» întregă, datorate unor obscure rațiuni fiziologice sau biologice; că schimbările fonetice se răspîndesc împreună cu cuvintele și că fiecare fenomen își are aria sa de difuzare, în funcție de vechimea lui și de acceptarea de care s-a bucurat într-un mediu social; că fenomenele lingvistice, nu numai cele lexicale, ci și cele fonetice și gramaticale, trec dintr-o «limbă» în alta; că, așadar, cuvintele sînt forme de cultură care însoțesc în

răspîndirea lor conceptele și obiectele de civilizație. Geografia lingvistică a făcut să se vadă limpede că fiecare cuvînt, fiecare formă lingvistică își are propria sa istorie și a contribuit în felul acesta la modificarea concepției însăși a istoriei limbii, care nu mai este istorie a unui bloc unitar văzut numai în relațiile sale externe, ci — după cum s-a arătat — istoria unui joc constant, și nuanțat la infinit, între inovație și conservatism, între vorbirea concretă a individului care realizează o tradiție lingvistică și limba unei comunități istorice, care se alimentează continuu din actele lingvistice individuale.

Individualitatea însăși a unei limbi, în interiorul unui ansamblu de graiuri înrudite, ajunge, în acest fel, să se definească în funcție de diferite momente de echilibru în confruntarea dintre inovație și conservatism, și cu aceasta se trece de fapt în domeniul gramaticii comparate. Astfel, de exemplu, individualitatea castiliane se delințește, în mod fundamental, prin numeroasele sale conservatisme din epoca romană și prin profundele sale inovații din perioada romanică⁴⁹. Chiar în acest domeniu s-au modificat, sub impulsul dialectologiei, viziunea și tehnica reconstituirii de stadii lingvistice nedocumentate, întărindu-se și limpezindu-se principiile relației cronologice între «faze echivalente», ale interferențelor și confluențelor între fenomene ale aceleiași limbi sau ale unor limbi diferite, ale dezvoltării nu liniare, ci «stratificate» și a dobîndit aspecte cu totul noi conceptul de «înrudire lingvistică»⁵⁰.

Finalmente, chiar conceptul de «limbă» s-a modificat datorită noțiunii de «izoglosă», însușită în primul rînd — ca «linie spațială» — de geografia lingvistică. Într-adevăr, în mare parte, metodei geografice și discuțiilor și interpretărilor pe care aceasta le-a suscitât li se datorează faptul că limba poate fi privită astăzi deja nu ca organism autonom cu o «viață» independentă de a vorbitorilor, ci, în mod ideal, ca «sistem de izoglose» care se structurează pe baza vorbirii concrete și, din punct de vedere istoric, ca unitate și continuitate ale unei tradiții lingvistice într-o comunitate.

8.2. Dar, cum este și firesc, metoda geografică nu explică totul și nu trebuie considerată ca un panaceu pentru toate problemele lingvistice. Hărțile nu reflectă integral vorbirea corespunzătoare unei limbi, după cum deja a arătat-o însuși Gilliéron. Și aceasta nu numai datorită contactului întrucîtva artificial care se stabilește între vorbitor și anchetator prin intermediul unui chestionar prestabilit, și nici datorită unor inevitabile limite materiale (ar fi imposibil să fie cercetate toate punctele unui teritoriu și toți vorbitorii din fiecare punct, și nici un chestionar nu poate fi vreodată «complet»), ci și pentru că se investighează doar un anumit moment

istoric și, în fiecare caz, numai un anumit moment al vorbirii. Varietatea «orizontală» pe care o înfățișează schematic geografia lingvistică nu reprezintă întreaga varietate a limbajului: există, de asemenea, și o varietate «verticală», între «pături» sociale și culturale, și în vorbirea aceluiași individ, în funcție de diferite situații și diferite momente expresive.

Prin urmare, ceea ce se înregistrează pe hărți reflectă numai cu aproximație vorbirea (graiul). Există, în afară de aceasta, pericolul de a se descoperi exact ceea ce se caută: de exemplu, arhaismele, dacă se alege subiecți bătrîni și refractari la inovație; sau faptele de limbă noi, adaptarea și răspîndirea limbii comune, dacă se alege subiecți tineri și inovatori.

Atlasele lingvistice, nici chiar cele mai bogate, nu pot oferi, pentru fiecare punct, o descriere «exhaustivă» a vorbirii și, în consecință, nu înlocuiesc cercetările dialectale monografice. Iar indiciile spațiale pe care le oferă hărțile nu înlocuiesc documentația istorică, după cum simpla cunoaștere mecanică a distribuției formelor într-un teritoriu nu ne scutește de cunoașterea condițiilor de viață, sociale și culturale, care circumscriu și, în parte, condiționează, vorbirea.

8.3. În istoria lingvisticii, metoda geografică a contribuit la întărirea și justificarea opoziției față de anumite principii neogramatice, explicite sau implicite, ca acela al existenței independente a limbii în afara vorbirii, cel al limitelor dialectale și cel al generalității și «inexcepționalității» legii fonetice. Dar această opoziție nu ar putea fi absolută (cf. 6.4.), nici n-ar putea ajunge să elimine anumite **concepte** care, deși ca atare (ca abstracțiuni), corespund realităților vorbirii, cum sînt «limba» și «dialectul», sau să ignore o dovadă ca aceea a normalității istorice a schimbării fonetice. În realitate, geografia lingvistică nu poate eluda exigența unei norme obiective și, de aceea, respingînd normele neogramaticilor, în special generalitatea și caracterul fizic al «legii fonetice», trebuie să introducă o nouă normă, care este cea a continuității ariilor: non-continuitatea este ceva ce presupune explicații în fiecare caz, tot așa ca și «excepțiile» în aplicarea legii fonetice a neogramaticilor. Și tocmai aici încep riscurile, în primul rînd acela de a cădea în obiectivismul formelor și ariilor lingvistice considerate ca «lucruri» independente de vorbitori: trebuie să ținem întotdeauna seama de faptul că formele nu «călătoresc» de la sine, ci se introduc în patrimoniul unui individ din vorbirea unui alt individ, prin intermediul contactelor care nu presupun o continuitate de arii, pentru că indivizii se deplasează dintr-o arie în alta cu toate deprinderile lor lingvistice și, de asemenea, pe calea contactelor indirecte. O limbă comună, de exemplu, nu se răspîndește prin iradiere mecanică din-

- gistică se pot găsi în: R. Menéndez Pidal, *Orígenes del español*, ed. a 3-a, Madrid, 1950; Id., *El idioma español en sus primeros tiempos*, Buenos Aires, 1942
- ² Cf. G. Devoto, *Profilo di storia linguistica italiana*, Firenze, 1953, p. 33.
- ³ Id., *ibid.*, p. 31.
- ⁴ Cf. O. Jespersen, *Language*, ed. a 9-a, London, 1950, p. 256—257. Vezi, de asemenea, J. Mattoso Câmara Jr., *Principios*, p. 216 și urm.
- ⁵ Cf. V. Pisani, *Forschungsbericht*, p. 25.
- ⁶ Acesta este conceptul de geografie lingvistică ce apare la L. H. Gray, *Foundations of Language*, New York, 1939, p. 120 și urm., cu toate că în bibliografie (p. 449—450) sint incluse atlasele lingvistice propriu-zise.
- ⁷ Conform acestui concept de «geografie lingvistică», informații cu privire la distribuția teritorială a limbilor sint cuprinse în lucrări ca: W. Schmidt, *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg, 1926 (cu atlas); A. Meillet și L. Tesnière, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, ed. a 2-a, Paris, 1928; A. Dauzat, *L'Europe linguistique*, Paris, 1940 [dar publicată în ris., 1928]; T. Milewski, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, 2 vol., Lublin—Kraakowia, 1944]; W. K. Matthews, *Languages of the U.S.S.R.*, 1947—1948 (cu un bogat atlas); W. K. Matthews, *Languages of the U.S.S.R.*, Cambridge, 1951; *Les langues du monde*, par un groupe de linguistes sous la direction de A. Meillet et M. Cohen, ed. a 2-a, Paris, 1952.
- ⁸ În ceea ce privește diferitele tipuri de hărți lingvistice, cf. articolul lui G. Vidossi, *Le carte linguistiche*, «Rivista geografica italiana», 1941, republicat în M. Bartoli și G. Vidossi, *LLS*, n. 5—21.
- ⁹ Așa argumentează, de exemplu, A. Dauzat, *La géographie linguistique*, p. 5, nota 1.
- ¹⁰ Cf. E. Schwyzer, *Griechische Gramm.*, I, p. 17.
- ¹¹ În opusculul *Ueber die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*, Weimar, 1872.
- ¹² În vol. 3 al lucrării sale *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, Leipzig, 1868.
- ¹³ *Ueber die Klassifikation der romanischen Mundarten*, Graz, 1900, reproducusă în mare parte în: L. Spitzer, *Hugo Schuchardt—Brevier*, ed. a 2-a, Halle, 1928, p. 106—188.
- ¹⁴ Atlasul lui Wenker (*Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland*) trebuia să cuprindă numai Germania de centru-nord; atlasul lui Wrede—Mitzka—Martin (*Deutscher Sprachatlas*) cuprinde tot teritoriul de limbă germană.
- ¹⁵ Ch. Guérin de Guer, *Atlas dialectologique de Normandie*, I, Caen, 1903 (aproape în întregime fonetic); G. Millardet, *Petit atlas linguistique d'une région des Landes*, Toulouse—Paris, 1910; O. Bloch, *Atlas linguistique des Vosges méridionales*, Paris, 1917; A. Duraffour și P. Gardette, *Atlas linguistique des Terres Froides (Les Patois du Dauphiné)*, II, Lyon, 1935. Un nou mare atlas lingvistic al Franței, pe regiuni se pregătește din 1939, de un grup de cercetători, sub conducerea lui A. Dauzat; cf. S. Pop, *La dialectologie*, I, p. 136—151.
- ¹⁶ C. Tagliavini, *Introd. alla glottologia*, p. 105.
- ¹⁷ Cu privire la importanța acestei opere exemplare pentru studiile lingvistice hispano-americane, a se vedea recenziile lui A. Rosenblat, în «Nueva Revista de Filología Hispánica», IV, p. 161—166.
- ¹⁸ Inițiativa elaborării Atlasului lingvistic al Spaniei îi aparține lui R. Menéndez Pidal, care a evidențiat necesitatea sa încă din anul 1907. Dar abia către 1923 proiectul a început să prindă contur. Asupra caracteristicilor și vicisitudinilor (ALPI aduce informații doi dintre colaboratorii la această lucrare: L. Rodríguez Castellano, *El Atlas lingüístico de la Península Ibérica (ALPI)*, în «Archivum», Oviedo, 1952, p. 288—296, și M. Sanchis Guarner, *La cartografía lingüística en la actualidad y el Atlas de la Península Ibérica*, Palma de Mallorca, 1953. Informațiile aduse de acești doi autori au spulberat îndoiele ce subzistau pînă nu demult cu privire la destinele acestui atlas (cf. S. Pop, *op. cit.*, p. 429). [De fapt, între timp a început publicarea: cf. *Atlas*

lingüístico de la Península Ibérica, I. Fonética (I), Madrid, 1962, cuprinzînd un număr de 75 de hărți]

- ¹⁹ Cf. M. Bartoli, *LLS*, p. 46 și 53, notele 143, 144.
- ²⁰ Revista «Wörter und Sachen», Heidelberg, 1909 și urm., a fost fondată de R. Meringer și W. Meyer-Lübke, Dar, ca inițiator al mișcării, trebuie citat, alături de Meringer, și H. Schuchardt. În ceea ce-l privește pe Meringer, vezi introducerea lui P. U. González de la Calle la trad. sp. a lucrării lui R. Meringer, *Lingüística indoeuropea*, Madrid, 1923, p. 7—26. Despre Schuchardt: A. Castro, *Hugo Schuchardt*, în *Lengua, enseñanza y literatura*, Madrid, 1924, p. 155—170, și A. B. Terracini, *Schuchardt*, în *Perfiles de lingüistas*, Tucumán, 1946, p. 103—131.
- ²¹ Este celebru, mai ales, studiul lui V. Bertoldi *Un ribelle nel regno de' fiori. I nomi romanzi del «Colchicum Autumnale»*, Genève, 1923. Vezi, de asemenea, dintre lucrările mai recente, *La parola quale testimone della storia*, Napoli, 1945, și *La Glottologia come storia della cultura. Principi, metodi, problemi*, Napoli, 1946, ca și lucrarea lui E. Eggenschwiler, *Die Namen der Fledermaus auf dem französischen und italienischen Sprachgebiet*, Leipzig, 1934. Trebuie amintită, cel puțin, monumentală operă etnografico-lingvistică *Die Hochpyrenäen*, 6 vol., Hamburg, 1936—1939, a lui F. Krüger, care a condus timp de mulți ani faimoasa revistă din Hamburg «Volkstum und Kultur der Romanen» și a fost profesor la Universitatea din Mendoza (Argentina).
- ²² Cf. N. S. Trubetzkoy, *Phonologie et géographie linguistique*, în *Principes de phonologie*, trad. fr., Paris, 1949, p. 343—350.
- ²³ Cf. H. Meier, *A formação da lingua portuguesa*, în *Ensaio de filologia românica*, Lisboa, 1948, p. 5—30 (în special p. 11 și urm.).
- ²⁴ L. R. Palmer, *An Introduction*, p. 138.
- ²⁵ Id., *ibid.*, p. 140; A. Dauzat, *La géogr. ling.*, p. 179—180.
- ²⁶ Cf. V. Bertoldi, *Il linguaggio umano*, p. 115—116.
- ²⁷ A. Dauzat, *La géogr. ling.*, p. 37—38.
- ²⁸ Cf. L. Bloomfield, *Language*, p. 341—342.
- ²⁹ Id., *ibid.*, p. 343—345.
- ³⁰ Referitor la conceptul de «limbă» ca sistem de izoglose care se structurează pe baza actelor lingvistice concrete, cf. V. Pisani, *La lingua e la sua storia*, în *Linguistica generale e indeuropea*, Milano, 1947, p. 9—19.
- ³¹ *L'aire clavellus*, Neuveville, 1912; *Généalogie des mots qui désignent l'abeille*, Paris, 1918; *La faillite de l'étymologie phonétique*, Neuveville, 1919; *Les conséquences d'une collision lexicale et la latinisation des mots français*, Paris, 1921; *Pathologie et thérapeutique verbales*, Paris, 1921; *Les étymologies des étymologistes et celles du peuple*, Paris, 1922; *Thaumaturgie linguistique*, Paris, 1923. Lucrări în colaborare cu alți cercetători: J. G. și J. Mongin, *Scier dans la Gaule romane du Sud et de l'Est*, Paris, 1905; J. G. și M. Roques, *Études de géographie linguistique d'après l'ALF*, Paris, 1912. Despre Gilliéron: A. Meillet, *J. Gilliéron et l'influence de l'étude des parlers locaux sur le développement du romanisme*, în *Linguistique historique et linguistique générale*, I, ed. nouă, Paris, 1948, p. 305—309; A. B. Terracini, *Gilliéron*, în *Perfiles*, p. 85—102; F. Schürr, *Sprachwissenschaft und Zeitgeist*, ed. a 2-a, Marburg, 1925, p. 72—77.
- ³² Cf. A. Meillet, *J. Gilliéron*, p. 308—309.
- ³³ Cf. A. B. Terracini, *Gilliéron*, p. 99.
- ³⁴ Id., *ibid.*, p. 109—110.
- ³⁵ O asemenea tendință la L. Bloomfield, *Language*, p. 331, remarcînd că mai ușor se confirmă persistența formelor vechi decît pătrunderea celor noi.
- ³⁶ Așa o înțelege, de exemplu, A. Dauzat, *La géogr. ling.*, p. 10, nota 2.
- ³⁷ *Introduzione alla neolinguistica. Principi, scopi, metodi*, Genève—Firenze, 1925; *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, 1945; G. Bertoni și M. Bartoli, *Breviario di neolinguistica*, Modena, 1928 (M. Bartoli este autorul părții a 2-a, *Criteri tecnici*, p. 61—126); a se vedea de asemenea nota 1, de mai sus.

- Despre Bartoli: V. Pisani, *Matteo Bartoli e la linguistica spaziale*, în «Paideia», I, 1946, p. 95—108; G. Devoto, *Matteo Bartoli*, în «Word», III, p. 208—216.
- ³⁸ Cf. *Breviario*, p. 123.
- ³⁹ *Ibid.*, p. 124.
- ⁴⁰ *Ibid.*, p. 94.
- ⁴¹ Indiferent de ce credea A. Dauzat, *La géogr. ling.*, p. 6, Bartoli și discipolii săi nu se bazează pe F. de Saussure și nu consideră limbile ca «organisme naturale», ci complet invers.
- ⁴² *LLS*, p. 36.
- ⁴³ Cf. *Breviario*, p. 66.
- ⁴⁴ Cit. privește problema variantelor, cf. L. Bloomfield, *op. cit.*, p. 324.
- ⁴⁵ *Breviario*, p. 78, 103.
- ⁴⁶ Cf. V. Bertoldi, *La glottologia come storia della cultura*, p. 72.
- ⁴⁷ V. Pisani, *Geolinguistica e indeuropeo*, Roma, 1940, în special p. 165—195; cf. de asemenea *Forschunndbericht*, p. 32.
- ⁴⁸ *Geolinguistica*, p. 170.
- ⁴⁹ Cf. M. Bartoli, *Saggi di linguistica spaziale*, p. 110.
- ⁵⁰ Referitor la acest concept, cf. V. Pisani, *Parenté linguistique*, în «Lingua», III, (1949), p. 3—16.

COMPLETARI BIBLIOGRAFICE

Sînt selectate, mai întii lucrări referitoare la diferențierea lingvistică a României (a cărei semnificație a fost readusă în atenție de atlasele «plurilingve»), caracterizări ale domeniului în lucrări de sinteză și din perspectiva teoriei limbii cu aplicație la problemele geografiei și atlaselor lingvistice. Sînt semnalate abordări recente ale domeniului prin optici diverse (structuralism) și în ceea ce privește inovațiile metodologice: cartografia computerizată, bîncile de date, modalitățile de realizare a unor atlase «sonore», o inovație ce poate apărea astăzi la fel de ieșită din comun cum părea, în anii '50, înregistrarea pe bandă magnetică cu finalități lingvistice (Companys). În aceeași categorie de preocupări se înscrie menționarea unor «extensii» ale geografiei și cartografiei lingvistice pe terenul paremiologiei și al reprezentării pe hărți a... culturii alimentare.

Prezentăm, apoi, repere și pentru alte două categorii de noutăți față de deceniul al șaselea: a) lucrări de geografie lingvistică consacrate unor spații geografice heteroclite din punctul de vedere al limbilor (bazinul Mediteranei, Europa însăși, zona Carpaților) sau unor familii de limbi (slave, romanice), sub formă de atlase plurilingve, și b) atlasele regionale, care, pornind de la proiectul Dauzat din 1939, au cunoscut o spectaculoasă dezvoltare, mai ales pe terenul limbilor romanice. Evident, ca și în domeniul atlaselor lingvistice «naționale», cu preferința pentru cele romanice, nu am putut sugera decît amploarea fenomenului, dar am încercat să suplînim imposibilitatea prezentării unor liste exhaustive (care se ga-

sesc, de altfel, în apendice la lucrările și volumele citate) și prin figurile anexate, deosebit de elocvente și, sperăm, incitante pentru demersuri personale de informare ale cititorilor.

Menționăm că pentru atlasele lingvistice românești, lista prezentată pornește de la volumele apărute după 1956; pentru perioada anterioară, semnalăm numai lucrări (sau părți ale unor lucrări) neconsemnate de Coșeriu, respectiv în editările ulterioare ale lucrării (*Textele Petrovici, Atlasul* în culori al lui Pop, *Atlasul* regional bănățean al lui I. -A. Candrea).

I₁

- Wartburg, W. von, *La fragmentación lingüística de la Romania, Madrid, 1952.*
- Rohlf, G., *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, München, 1954 (traducerea spaniolă, de Manuel Alvar, *Diferenciación léxica de las lenguas románicas*, Madrid, 1960).
- Pop, S., Pop, Rodica—Doina, *Atlas linguistiques européens. Domaine roman*, Louvain, 1960.
- Geografia lingvistică; atlase lingvistice*: Iordan, *Linguistica*, p. 149—283.
- Budagov, R. A., *Sravnitel'no semasiologičeskie issledovanija (romanskije jazyki)*/Cercetări semasiologice comparative—limbi romanice/, Moskva, 1963.
- Rohlf, G., *Romanische Sprachgeographie. Geschichte und Grundlagen, Aspekte und Probleme, mit dem Versuch eines Sprachatlases der romanischen Sprachen*, München, 1971.
- Geografia lingvistică; atlase probleme metodologice*: Tagliavini, *Originile*, p. 20—28.
- Atlas et géographie linguistiques*, în *Communications*, II, p. 1—163
- Atti del Convegno internazionale sul tema Gli atlanti linguistici: Problemi e risultati* (Roma, 20—24 octombrie 1967), Roma, 1969.
- Jud, J., *Zur Sprachgeographie*, în vol. *Romanische Sprachgeschichte und Sprachgeographie*, Zürich—Freiburg i. Br., 1973, p. 15—158.
- Borodina, M. A., *Areologija i nekotorye voprosy romanskogo jazykoznanija*/Areologia și unele probleme ale lingvisticii române/, în «Voprosy jazykoznanija», 1975, 2, p. 47—61.
- Breton, R., *Géographie des langues*, Paris, 1976.
- Jaberg, K., Jud, J., *L'Atlante linguistico come strumento di ricerca. Fondamenti critici e introduzione* (a cura di G. Sanga), /traducere în italiană a lucrării *Der Sprachatlas als Forschungsinstrument*, din 1928/, Milano, 1987.

- Kuen, H., *Die Sprachgeographie als Wissenschaft von Menschen*, în «Zeitschrift für Mundart forschung», 29, 1962, p. 193—215.
- Voprosy teorii lingvističeskoj geografii/Problemele teoriei geografiei lingvistice/, sub redacția lui R. I. Avanesov, Moskva, 1962.
- Mel'nikova, G. V., Suhačev, N. L., *Lingvističeskie i etnolingvističeskie atlasy i karty. Annotirovannyj katalog/Atlase și hărți lingvistice și etnolingvistice. Catalog comentat/*, Leningrad, 1971.
- Lingvogeografija, dialectologija i istorija jazyka/Geografia lingvistică, dialectologia și istoria limbii/, Chișinău, 1973.
- Problemy kartografirovaniya v jazykoznanii i etnografii/Problemele cartografierii în lingvistică și etnografie/, Moskva, 1974.
- Areal'nye issledovaniya v jazykoznanii i etnografii/Cercetări areale în lingvistică și etnografie/, Moskva, 1977; [cu subtitlul: *Jazyk i etnos/Limbă și etnos/*]; 1983.
- Vraciu, A., *Atlasul lingvistic lituanian. Principii și probleme*, în «Anuar de lingvistică și istorie literară», XXX, 1985, A. Lingvistică, p. 83—90.
- Doroszewski, W. *Le structuralisme linguistique et les études de géographie dialectale*, în *Proceedings of the 8th Congress of Linguists*, Oslo, 1958, p. 540—564.
- Goosens, J., *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*, Heidelberg, 1969.
- Bracaglia, G., *La cartografazione computerizzata delle carte dell'Atlante Linguistico Italiano*, în *Atlanti*, p. 299—301.
- Pennisi, A., *L'informatizzazione dei dati geolinguistici: problematiche e prospettive*, în *Atlanti*, p. 119—156.
- Goebel, H., Bauer, R., *L'Atlante linguistico del ladino centrale e dialetti limitrofi, I (ALD I). Stato attuale dei lavori* («un atlante linguistico sonoro con una banca dati acustica»), în *Atlanti*, p. 331—341.
- Franceschi, T., *L'Atlante paremiologico italiano; comunicare la Congresul internațional «Atlanti lingvistici italiani e romanzi. Esperienze a confronto»* (Palermo, 3—7 octombrie 1990).
- Còveri, L., *Il progetto di un Atlante linguistico della cultura alimentare in Italia (ALCAI). Prospettive di lavoro; comunicare la congresul citat pentru titlul precedent.*

I₂

- Deanović, M., *Atlanti plurilingui /Atlasul lingvistic mediteranean/*, în *Communications*, II, p. 30—34.
- Id., *Perspectives de L'Atlas linguistique méditerranéen*, în *Actes*, p. 190—202.
- Alvar, M., *Les nouveaux atlas linguistiques de la Romania*, în *Actes*, p. 152—182.

- Petrovici, E., *Les nouveaux atlas linguistiques de la Romania Orientale*, în *Actes*, p. 183—190.
- Rohlf, G., *Influence des éléments autochtones sur les langues romanes* (Problèmes de géographie linguistique), în *Actes*, p. 240—249.
- Saggio dell'Atlante Linguistico Mediterraneo*, Florența, 1971 (cu 26 hărți de probă).
- Actas del V Congreso Internacional de Estudios Lingüísticos del Mediterráneo* (editor Manuel Alvar), Madrid, 1977.
- Rossetti, Al., *Quelques remarques sur les atlas linguistiques pluri-lingues*, în *Melanges linguistiques*, București, 1977, p. 65—74.
- Weijnen, A., (sub redacția lui), *Atlas linguarum Europae. Introduction*, Assen, 1975; au apărut patru fascicule din vol. I, cu hărți și comentarii, în anii 1983, 1986, 1989 și 1991.
- Alinei, M., *L'interesse dell'ALE per la romanistica*, în *Atlanti*, p. 275—287.
- Id., *Résultats et perspectives de l'Atlas linguarum Europae*, în *ALE*, p. 10—20.
- Contini, M., *L'Atlas Linguistique Roman (ALIR). Etat d'avancement du projet*, în *ALE*, p. 45—54.
- Id., *L'Atlante Linguistico Romano*, în *Atlanti*, p. 201—211. *Obščeslavianskij lingvističeskij atlas (OLA)*, Moskva; I, II: 1978, III: 1988.
- Ivić P., *L'Atlas Linguistique Pan—Slave*, în *ALE*, p. 172—176.
- Ivanov, V. V., *Les deux premiers volumes de l'Atlas Linguistique Slave*, în *ALE*, p. 177.
- Karpatiskij dialektologičeskij atlas* (sub redacția lui S. B. Bernstein ș.a.), Moskva, 1967.
- Obščekarpatiskij dialektologičeskij atlas (OKDA). Vstupitel'nyj vy-pusk* (Atlas dialectologique des Carpates. Tome introductif), Skopje, 1987; vol. I, Chișinău, 1989; II, Moskva, 1988; III, Warszawa, 1991; IV, Lviv, 1993.

II

1. Wängler, H.-H., *Atlas deutscher Sprachlaute*³, Berlin, 1964.
2. König, W., *DTV — Atlas zur deutschen Sprache*, München, 1978.
3. Hildebrandt, R., *L'Atlas linguistique germanique*, în *ALE*, p. 153—154.
4. Hard, G., *Zur Mundartgeographie. Ergebnisse, Methoden, Perspektiven*. Düsseldorf, 1966.
5. Girão, A., *Esboço de uma carta regional de Portugal*², Coimbra, 1933.

- Boléo, M. de Paiva, *Dialectologie et histoire de la langue. Isoglosses portugaises*, Lisabona, 1950.
- Lindley Cintra, L. F., *Enquêtes au Portugal pour l'Atlas linguistique de la Péninsule Ibérique*, în «Orbis», III, 1954, p. 417—418.
- Id., *Áreas lexicais no território português*, în «Boletim de Filologia», XX, 1962.
- Jaberg, K., *Atlas de Portugal*², Coimbra, 1959.
- Boléo, M. de Paiva, Carvalho, J., Lindley Cintra, L. F., *Projecção de um Atlas Linguístico Etnográfico de Portugal e da Galizia*, în «Actas do III Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros», vol. II, Lisabona, 1960, p. 413—417.
3. *Atlas lingüístico de la Península Ibérica*, I. Fonética, Madrid, 1962.
- La cartografía lingüística; Atlas lingüísticos... y etnografía: Alvar, Estructuralismo*, p. 99—152.
- Malmberg, B., *L'extension du castillan et le problème des substrats*, în *Actes*, p. 249—260.
- Mondéjar, J., *Gli atlanti linguistici dell'area iberoromanza. Rapporto critico*, în *Atlanti*, p. 159—188.
- Thun, H., *Atlanti linguistici dell'America Latina*, în *Atlanti*, p. 231—273.
4. Grassi, C., *Corso di geografia. La geografia linguistica: principi e metodi*, Torino, 1970.
- Massobrio, L., *Corso di geografia linguistica. Gli atlanti linguistici*, I, Alessandria, 1989.
- Atlanti linguistici italiani*, în *Atlanti*, p. 291—309.
- Atlanti linguistici regionali (italiani)*, în *Atlanti*, p. 313—457.
- Terracini, B., Franceschi, T., *Saggio di un Atlante linguistico della Sardegna*, Torino, 1964.
5. *Les dialects romans de France à la lumière des Atlas régionaux* (Colloque de Strasbourg, 24—28 mai 1971), Paris, 1973.
- Tuaillon, G., *Les Atlas linguistiques de la France par régions de 1939 à 1972*, în *Comportement*, p. 17—31.
- Contini, M., *Le ricerche geolinguistiche in Francia*, în *Atlanti*, p. 189—211.
6. Weigand, G., *Welchen Zwecken dient der linguistische Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, în «Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig», XV, 1909, p. 135—154.
- Candrea, I. -A., *Constatări în domeniul dialectologiei [cu 10 hărți din Atlasul lingvistic al Bănatului]*, în «Grai și suflet», I, 1924, 1, p. 169—200.

- Pop, S., *Recueil posthume de linguistique et dialectologie*, Gembloux, 1966.
- Id., *Limba română, romanitate, românism*, publicație postumă de Alexandra Sever Pop, Gembloux, 1969.
- Pop, Alexandra Sever, *Sever Pop, sa vie et moments de l'histoire de l'Atlas linguistique roumain sine ira et studio*, Gembloux, 1980.
- Cazacu, B., *Contribuția lingviștilor români la interpretarea datelor Atlasului limbilor Europae (Atlas linguarum Europae)*, în «Anuar de lingvistică și istorie literară», XXX, 1985, A. Lingvistică, p. 61—64.
- Arvinte, V., *Comentariu lingvistic la întrebarea 047 «le bois», «la forêt» din Atlas linguarum Europae (ALE). 1. Denumiri pentru «pădure» al căror sens primar a fost 'mlaștină' în volumul citat la titlul precedent*, p. 65—82.
- Dumistrăcel, St., *Termes pour les formes de relief. Le rôle de la variable géographique*, în «Revue de linguistique romane» /Paris—Lyon/, t. 34, 1970, n°s 135—136, p. 349—365.
- Pavel, V. K., *Etimologija i statistika v lingvogeografii* /Etimologia și statistica în geografia lingvistică/, în vol. *Lingvogeografija, dialektologija i istorija jazyka*, Chișinău, 1973, p. 81—90.
- Hreapcă, D., *Anchetele pentru culegerea textelor dialectale. Aspecte metodologice*, în «Limba română», XXXIV, 1975, 2, p. 137—144.
- Bîrleanu, I. -H., *Consecințe lingvistice ale mișcărilor de populație românească din Transilvania în Moldova și Bucovina*, în «Anuar de lingvistică și istorie literară», XXV, 1976, p. 133—142.
- Corchimari, V. V., *Sootnošenje ovcvodčeskih izogloss i izopragm (po materialam ALM)* /Corelația izoglozelor și izopragmelor în domeniul oieritului/, în vol. *Areal'nye issledovanija v jazykoznanii i etnografii*, Moskva, 1977, p. 237—240.
- Kramer, J., Saramandu, N., *Atlasul lingvistic aromân (ALiA). Proiect*, în «Studii și cercetări lingvistice», XXX, 1979, 2, p. 157—161.
- Saramandu, N., *Pentru un atlas al atlaselor lingvistice regionale (românești)*, în «Limba română», XXXIX, 1990, 1, p. 57—67.
- Dumistrăcel, St., Sala, M., *La géographie linguistique en Roumanie au commencement des années'90*, în *Atlanti*, p. 213—229.

ATLASE LINGVISTICE ROMANEȘTI

A. Atlasul național

- Pop, S., *Atlas linguistique roumain [I] en couleurs. Terminologie du corps humain* [104 hărți]; cu prefață și introducere de Rodica Doina Pop, Gembloux, 1962.

- Petrovici, E., *Texte dialectale*, culese de..., *Suplement la Atlasul lingvistic român II, Sibiu* — Leipzig, 1943.
- Atlasul lingvistic român*, Partea a II-a (ALR II), serie nouă, de Emil Petrovici (redactor principal I. Pătruț), București; I, II (1956), III (1961), IV (1965), V (1966), VI (1969), VII (1972).
- Micul Atlas lingvistic român*, Partea a II-a (ALRM II), serie nouă, de Emil Petrovici, București; I (1956), II (1967), III (1967), IV (1981).
- Chestionarul Atlasului lingvistic român I (ALR I)*, elaborat..., de Sever Pop și editat..., de Doina Grecu, I. Mării, Rodica Orza, S. Vlad; coordonator I. Mării, Cluj-Napoca, 1989.
- Chestionarul Atlasului lingvistic român II (ALR II)*, elaborat..., de Emil Petrovici și editat..., de Doina Grecu, I. Mării, Rodica Orza, S. Vlad; coordonator I. Mării, Cluj-Napoca, 1988.
- Petrovici, E., *Atlasul lingvistic român II (ALR II)*. *Introducere*; redactori: Doina Grecu, I. Mării, Rodica Orza; coordonator I. Mării; Cluj-Napoca, 1988.

B. Atlase regionale

- Candrea, I. -A., *Atlasul lingvistic al Bănatului*, 130 de hărți în manuscris; vezi id., *Constatări în domeniul dialectologiei*, studiu citat mai sus; cf. și Florica Dimitrescu, I.-A. Candrea lingvist și filolog, București, 1974, p. 50.

*

- Chestionarul Noului Atlas lingvistic român*, întocmit, sub conducerea lui E. Petrovici și Boris Cazacu, de T. Teaha, I. Ionică, Valeriu Rusu, Petre Neiescu, Grigore Rusu și Ionel Stan; în «Fonetica și dialectologie», V, 1963, p. 157—271.

a) Volume introductive și de hărți

1. *Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Oltenia*, de Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu; București; vol. I (1967), II (1970), III (1974), IV (1980), V (1984; cuprinde și *Date despre localități și informatori*, p. XI—XXXV).
Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Banat, Date despre localități și informatori, sub conducerea lui Petru Neiescu, de Eugen Beltechi, Ioan Faiciuc, Nicolae Mocanu, București, 1980.
NALR. *Banat*, vol. I, de aceiași autori, București, 1980.
2. *Noul Atlas lingvistic al României. Moldova și Bucovina, Date despre localități și informatori*, de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion A. Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț, București, 1987.
NALR. *Moldova și Bucovina*, vol. I, de aceiași autori, București, 1987.

3. *Atlasul lingvistic român, pe regiuni. Maramureș*, de Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan; București; vol. I (1969; cuprinde și *Date despre localități și informatori*), II (1971), III (1973).
Atlasul lingvistic român, pe regiuni. Transilvania, Date despre localități și informatori, de Grigore Rusu, Viorel Bidian, Dumitru Loșonți, București, 1992.
ALRR. *Transilvania*, vol. I, de aceiași autori, București, 1992.

b) Texte dialectale

- Texte dialectale. Oltenia*, publicate sub redacția lui Boris Cazacu, de Cornelia Coțuț, Galina Ghiculete, Maria Mărdărescu, Valeriu Șuteu și Magdalena Vulpe, București, 1967.
- Texte dialectale. Muntenia*, vol. I, publicate sub conducerea lui Boris Cazacu, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Ruxandra Pană și Magdalena Vulpe, București, 1973; II, de Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană și Magdalena Vulpe, București, 1975; III, de Costin Bratu, Galina Ghiculete, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Marilena Tiugan, Magdalena Vulpe, București, 1987.
- Texte dialectale și Glosar. Dobrogea*, publicate de Paul Lăzărescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Nicolae Saramandu, București, 1987.
- NALR. *Moldova și Bucovina—Texte dialectale*, culese de Stelian Dumistrăcel și publicate de Doina Hreapcă și Ion-Horia Birleanu, Iași; vol. I, partea 1, 1993; partea a 2-a, 1994.

c) Glosare

- Glosar dialectal. Oltenia*, sub conducerea lui Boris Cazacu..., de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu și Magdalena Vulpe, București, 1967.

C. Atlasul regional al Moldovei de peste Prut, al nordului Bucovinei și a Transnistriei

- Chestionar pentru colectarea materialului în vederea alcătuirii Atlasului lingvistic al limbii moldovenești*, de R. Ia. Udler, V. S. Sorbală, V. A. Komarnițchi, V. F. Melnic și R. G. Piotrovskij, Chișinău, 1960.

*

a) Volume de hărți

1. *Atlasul lingvistic moldovenesc*, vol. I, partea I, *Fonetica*, de R. Udler, Chișinău, 1968; partea a II-a, *Fonetica*, de R. Udler; *Morfologia*, de Vasile Melnic, Chișinău, 1968; vol. II, partea I.

Lexicul, de Victor Komarnițchi, Chișinău, 1972; partea a II-a, *Lexicul*, de Vasile Melnic și Vasile Pavel, Chișinău, 1973.
 2. *Atlasul lingvistic român, pe regiuni. Basarabia, nordul Bucovinei, Transnistria, vol. I (Fierăria meșteșugărească, Tîmplăria)*, de Vasile Pavel, Chișinău, 1993.

b) Texte dialectale

Texte dialectale..., supliment la *Atlasul lingvistic moldovenesc*, vol. 1, partea I, culese de V. Melnic, V. Stati, R. Udler, Chișinău, 1969; partea a II-a, culese de aceiași autori, Chișinău, 1971; vol. II, partea I, publicate, sub redacția lui R. Udler, de A. Dumbrăveanu și E. Konstantinovič, Chișinău, 1971; partea a II-a, publicate sub redacția lui V. Stati, de A. Dumbrăveanu, 1981; vol. III, partea I, publicate, sub redacția lui R. Udler, de V. Corăimari, Chișinău, 1981; partea a II-a, publicate, sub redacția lui R. Udler, de A. Dumbrăveanu, Chișinău, 1987.

c) Glosare

Dicționar dialectal (cuvinte, sensuri, forme), redactor responsabil Rubin Udler; alcătuitori: R. Ia. Udler, V. A. Komarnițchi, A. T. Cenușă, V. K. Pavel, A. N. Dumbrăveanu, V. F. Melnic, A. P. Evdoșenco, V. V. Corcimari, G. M. Gogin, Ș. I. Matcaș, P. G. Berejan. Vol. I — V. Chișinău 1985—1986.

*

În continuare sînt prezentate hărți din diferite atlase romanice.

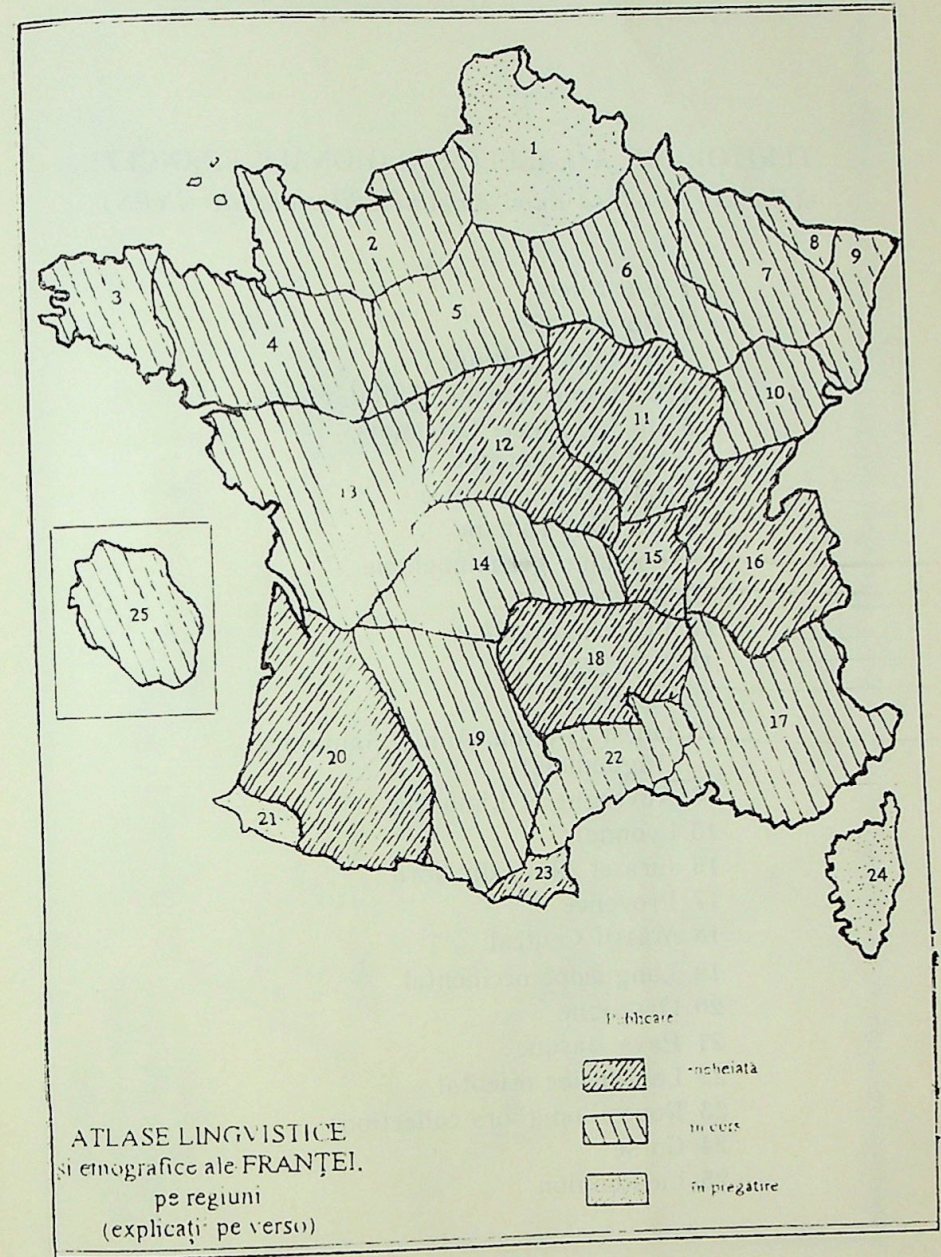

Fig. 13

TERITORIILE ATLASEROR REGIONALE FRANCEZE
 (Hartă reproducă după buletine editoriale ale CNRS)

- 1 Picardie
- 2 Normandie
- 3 Bretagne celtique
- 4 Bretagne romane, Anjou, Maine
- 5 Île-de-France, Orléanais, Perche, Touraine
- 6 Champagne et Brie
- 7 Lorraine romane
- 8 Lorraine germanophone
- 9 Alsace
- 10 Franche-Comté
- 11 Bourgogne
- 12 Centre
- 13 Ouest (Poitou, Aunis, Saintonge, Angoumois)
- 14 Auvergne et Limousin
- 15 Lyonnais
- 16 Jura et Alpes du Nord
- 17 Provence
- 18 Massif Central
- 19 Languedoc occidental
- 20 Gascogne
- 21 Pays Basque
- 22 Languedoc oriental
- 23 Roussillon (hors collection)
- 24 Corse
- 25 La Réunion

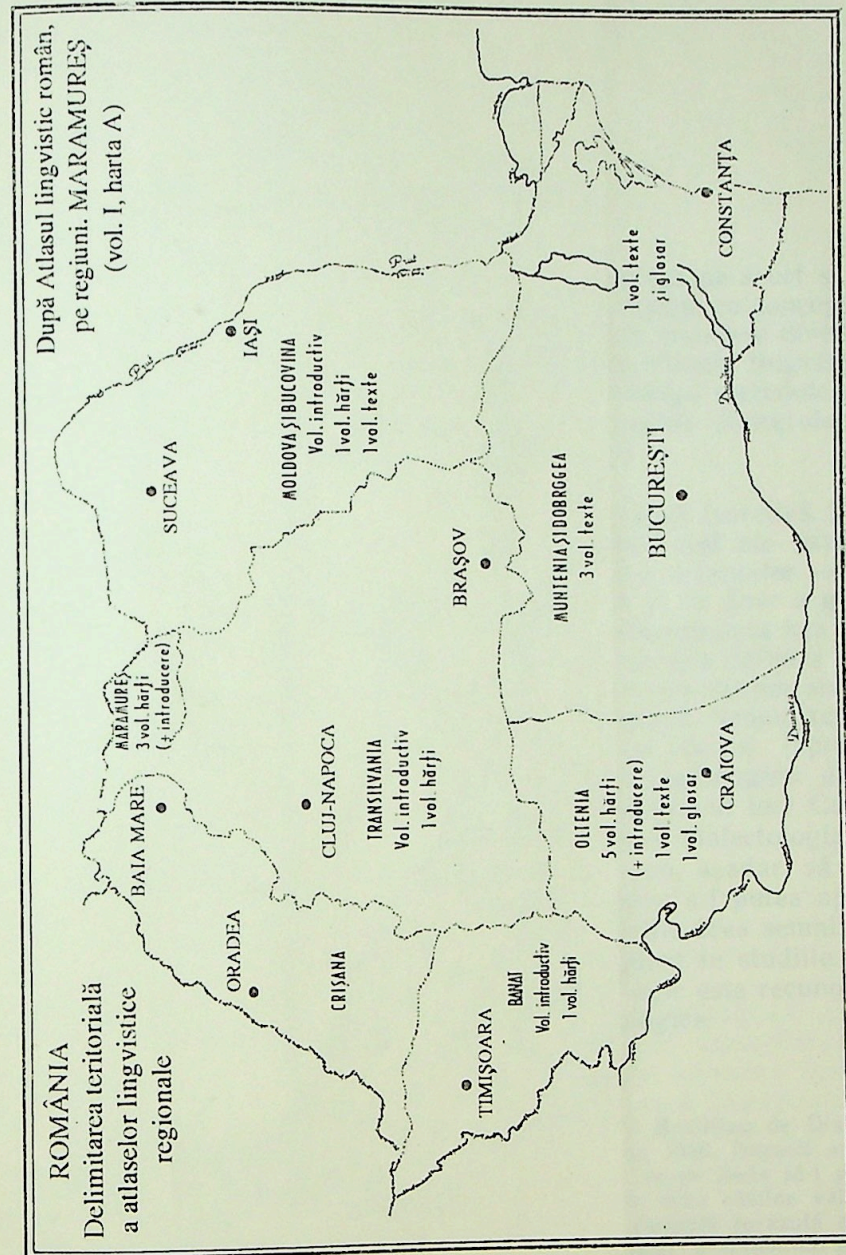

Fig. 14